

T.C.

**MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR
UYGULAMA**

Nigerhan KARTAL

MARDİN-2023

T.C.
ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE
ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Nigerhan KARTAL

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi. Ömer DORU

MARDİN-2023

TEZ ONAY SAYFASI

Enstitümüz İktisat Anabilim Dalı 20807004 numaralı öğrencisi Nigirhan KARTAL'ın hazırladığı yüksek lisans tez çalışması, 04.07.2023 tarihinde yapılan tez savunma sınavında oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Jürisi:

Dr. Öğr. Üyesi Ömer DORU (Danışman Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Şaban Mustafa ERSUNGUR (Üye)

Doç. Dr. Faruk DÜŞÜNCELİ (Üye)

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım

Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- ☐ Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- ☐ Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- ☐ Tez çalışmada kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- ☐ Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- ☐ Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

İmza

Nigerhan KARTAL

ÖZET

İKTİSAT ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Nigerhan KARTAL

Küreselleşme süreci ile birlikte dış ticaretin önündeki engellerin giderek azalması ve ülkelerin uluslararası ticari ilişkilerinin artış göstermesi, sektörlerin dış ticarete aktif bir rol kazanmasına neden olmaktadır. Mal ticareti açısından, tarım ve sanayi sektörü tarihsel olarak dünyanın önde gelen sektörleri olmuştur. Hizmet sektörü ise özellikle bilgi ve iletişim teknolojisinin gelişmesi, yaşam standartlarının artması, insanların tercih ve alışkanlıklarının değişmesi ile birlikte dış ticarete önemli bir sektör haline gelmiştir. Hizmet sektörü dış ticarete katkısının yanı sıra GSMH'ye ve istihdama olan katkısı bakımından da önemli bir sektördür. Tüm bunlarla beraber, diğer sektörlerle belirli alanlarda alt yapı hizmeti sunması da hizmet sektörünün önemini ortaya koymaktadır. Birçok ülkenin ekonomisine katkısı itibariyle gelir kaynağı haline gelen hizmet sektörü, Türkiye ekonomisi üzerinde de pozitif bir etkiye sahip olmaktadır. Nitekim özellikle cari açıkların giderilmesinde hizmet sektöründen sağlanan gelir ekonomide önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Türkiye, uluslararası alanda yüksek potansiyele sahip hizmet sektörlerine yönelik teşvik politikaları uygulamalı ve hizmet ticaretini artırmaya yönelik çalışmaları hızlandırmalıdır. Yapılan çalışmada Türkiye'de hizmet sektörünün ekonomik büyümeye olan katkısı incelenmiştir. Bu bağlamda, 1990-2021 yılları arasındaki veriler kullanılarak zaman serisi analizi yapılmıştır. Seriler eş bütünleşme ve nedensellik analizleri ile test edilmiş olup, hizmet dış ticaretinin hem GSMH'ye hem de istihdama katkıda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Dış Ticaret, Hizmet Sektörü, Büyüme, Nedensellik

ABSTRACT

DEPARTMENT OF ECONOMICS

THE RELATIONSHIP OF INTERNATIONAL SERVICE TRADE AND ECONOMIC GROWTH: AN APPLICATION ON TURKEY

Nigerhan KARTAL

With the globalization process, the gradual decrease in the barriers to foreign trade and the increase in the international trade relations of countries cause sectors to gain an active role in foreign trade. In terms of trade in goods, agriculture and industry sectors have historically been the leading sectors in the world. The service sector has become an important sector in foreign trade, especially with the development of information and communication technology, increasing in living standards, and changes in people's preferences and habits. In addition to its contribution to foreign trade, the service sector is also an important sector in terms of its contribution to GNP and employment. In addition to all these, the fact that it provides infrastructure services to other sectors in certain areas also reveals the importance of the service sector. The service sector, which has become a source of income for many countries, also has a positive impact on the Turkish economy. As a matter of fact, the income obtained from the service sector has an important place in the economy, especially in the elimination of current account deficits. Therefore, Türkiye should implement incentive policies for services sectors that have high potential in the international arena and accelerate efforts to increase trade in services. In this study, the contribution of the service sector to economic growth in Türkiye has been examined. In this context, time series analysis has been conducted using data from 1990-2021. The series have been tested with cointegration and causality analyses and it has been concluded that foreign trade in services contributes to both GDP and employment.

Keywords: Globalization, Foreign Trade, Service Sector, Growth, Causality

ÖNSÖZ

1980 yılı itibariyle gerçekleşen küreselleşme hareketinin etkisiyle, hizmet sektörü gerek yurt içi ekonomilerine katkısı açısından gerekse uluslararası alanda önemi giderek artan bir sektör konumundadır. Küreselleşme sürecinde özellikle dış ticaret önündeki kısıtlamaların azalması ve teknolojik gelişmenin artış göstermesi ülkelerin uluslararası ticarete yönelmesine etki eden önemli unsurlardır. Bu bağlamda Türkiye’de hizmet sektörü ve hizmet ticaretinin ekonomik gelir, istihdam ve refaha olan katkısının anlaşılması ile birlikte sektörün geliştirilmesine yönelik faaliyetlerin hız kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte hizmet sektörünün ve ticaretinin ülke ekonomilerine olan katkısının belirlenmesine yönelik çalışmaların sayısının da arttığı gözlemlenmektedir. Bu tez çalışmasında hizmet sektörünün önemi ve hizmet ticaretinin Türkiye ekonomisine olan katkısı ele alınmıştır. Bu bağlamda ihracat verileri ekonometrik analiz yöntemi ile test edilmiş ve konuyla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir.

Gerek eğitim gerekse hayatımın diğer alanlarında benden desteğini esirgemeyen, özellikle eğitim alanında kendimi sürekli geliştirmeme yardımcı olan annem Teliye Kartal, babam Takattin Kartal ve ağabeyim Onur Kartal’a teşekkür ederim.

Hem lisans hem de yüksek lisans döneminde beni sürekli destekleyen ve yüksek lisans yapıp tez yazma konusunda beni cesaretlendiren, sıcakkanlılığını, anlayışını, şefkatini ve sabrını esirgemeyen, aynı zamanda bilgisi ile bana katkı sağlayan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ömer Doru hocama şükranlarımı sunuyorum. Lisans sürecinde ders aldığım ve tez çalışması aşamasında kaynak konusunda bana destek olan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Behzat Ekinci’ye ve tez çalışmam hakkında beni yönlendiren, desteklerini esirgemeyen Arş. Gör. Mehmet Dabakoğlu’na teşekkür ediyorum.

Mardin; Temmuz, 2023

Nigerhan KARTAL

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Hizmet Sektörü.....	4
1.1.1. Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Tanımı	4
1.1.2. Hizmet Sektörünün Sınıflandırılması	6
1.1.2.1. Hizmetlerin sınıflandırılmasında kurumların yaklaşımı.....	6
1.1.2.2. Hizmetlerin sınıflandırılmasında diğer yaklaşımlar	9
1.1.3. Hizmetlerin Temel Özellikleri	9
1.1.4. Hizmet Ticareti Önündeki Engeller.....	12
1.1.5. Hizmet Ticaretinin Serbestleşme Süreci.....	14
1.1.6. Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Ekonomik Etkileri.....	18
1.2. Ekonomik Büyüme ve Uluslararası Hizmet Ticareti.....	20
1.2.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Kapsamı.....	20
1.2.2. Ekonomik Büyüme Teorilerinde UHT	22
1.2.2.1. Klasik büyüme teorisi.....	24
1.2.2.2. Keynes'in teorisi.....	26
1.2.2.3. Neo-klasik büyüme teorisi.....	28
1.2.3. Dış Ticaret Teorilerinde UHT.....	29
1.2.3.1. Klasik dış ticaret teorileri	30

1.2.3.2.	Yeni dış ticaret teorileri (alternatif teoriler)	31
1.2.4.	Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	34

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE HİZMET TİCARETİ

2.1.	Dünya’da Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Gelişimi	36
2.2.	Türkiye’de Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Gelişimi	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

3.1.	Literatür Özeti	53
3.2.	Çalışmanın Kapsamı, Veri Seti ve Model	60
3.3.	Çalışmanın Yöntemi	61
3.3.1.	Birim Kök Testi	61
3.3.2.	Dickey ve Fuller Testi	62
3.3.3.	Phillips-Perron Testi	64
3.3.4.	Eş Bütünleşme Testi	65
3.3.5.	Granger Nedensellik Testi	66
3.4.	Ampirik Bulgular	67
3.4.1.	Serilere Ait Grafıksel Gösterim	67
3.4.2.	Birim Kök Testlerine İlişkin Bulgular	67
3.4.3.	Eş Bütünleşme Testine İlişkin Bulgular	69
3.4.4.	Nedensellik Testine İlişkin Bulgular	69
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME		71
KAYNAKÇA		75
ÖZGEÇMİŞ		84

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Dünyada GSYH'nin Sektörel Dağılımı	37
Tablo 2.2. Dünyada Seçilmiş Bazı Ülkelerde Hizmet Sektörünün Büyüme Hızı.....	38
Tablo 2.3. Dünyada İstihdam Edilen Kadın ve Erkeklerin Sektörel Dağılımı	41
Tablo 2.4. Dünyada En Çok İhracat Yapan Ülkeler.....	43
Tablo 2.5. Dünyada En Çok İthalat Yapan Ülkeler.....	44
Tablo 2.6. Dünyada Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet Sektörü İhracatı İçindeki payı.....	45
Tablo 2.7. Türkiye’de İstihdam Edilen Kadın ve Erkeklerin Sektörel Dağılımı.....	49
Tablo 2.8. Türkiye’de Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet Sektörü İhracatı İçindeki payı.....	52
Tablo 3.1. Veri Seti Tablosu.....	61
Tablo 3.2. Serilerin Düzeyde Birim Kök Testi Sonuçları	68
Tablo 3.3. Serilerin Birinci Farkta Birim Kök Testi Sonuçları	68
Tablo 3.4. Johansen Eş Bütünleşme Testi Sonuçları.....	69
Tablo 3.5. Var Modeli Gecikme Uzunluğu Sonuçları.....	69
Tablo 3.6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları	70

ŞEKİLLER DİZİNİ

Grafik 2.1. Dünyada İstihdamın Sektörel Dağılımı	40
Grafik 2.2. Dünyada Toplam Hizmet İhracat ve İthalat Oranları	42
Grafik 2.3. Türkiye’de GSYH’nin Sektörel Dağılımı.....	47
Grafik 2.4. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	48
Grafik 2.5. Türkiye’de Hizmet Sektörünün Büyüme Hızı.....	50
Grafik 2.6. Türkiye’nin Toplam Hizmet İhracatı ve İthalatının Dünya Toplamı İçindeki Payı.....	51
Grafik 3.1. Serilerin Grafikselsel Gösterimi.....	67

KISALTMALAR DİZİNİ

GSYİH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
GSMH	: Gayrisafi Milli Hasıla
AN	: Aktif Nüfus
SSY	: Sabit Sermaye Yatırımları
SSYG	: Sabit Sermaye Stokunun GSYİH' ya Oranı
DAG	: İhracat ve İthalat Toplamının GSYİH' ya Oranı
HİG	: Hizmet İhracatının GSYİH' ya Oranı
VD	: Ve Diğerleri
DDY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
IM	: İthalat
EX	: İhracat
KBG	: Kişi Başına Gelir
GAKT	: Güney Afrika Kalkınma Topluluğu
ODKA	: Tüm Ortadoğu Ülkeleri
ASEAN	: Güneydoğu Asya Uluslar Birliği
MDA	: Merkezi ve Doğu Avrupa
NACE	: Avrupa Topluluğundaki Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiksel Sınıflandırması
IMF	: Uluslararası Para Fonu
WORLD BANK	: Dünya Bankası
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GATS	: Hizmet Ticareti Genel Anlaşması
GATT	: Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması
EBOBS	: Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Sınıflandırması
ISIC	: Uluslararası Sınıflandırma Sistemi
AB	: Avrupa Birliği

WDI	: Dünya Gelişmişlik Göstergeleri
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
EUROSTAT	: Avrupa İstatistik Ofisi
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
UHT	: Uluslararası Hizmet Ticareti
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM COMTRADE	: Birleşmiş Milletler Ticaret Veri Tabanı
UNCTAD STAT	: Birleşmiş Milletler Ticaret Ve Kalkınma Konferansı
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TR	: Reel Ticaret
FDI	: Doğrudan Yabancı Yatırım
EKK	: En küçük kareler

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı nedeniyle giderek yavaşlayan ekonominin yeniden canlandırılması ve ülkeler arasındaki barış ve refah durumunun sağlanması amacıyla, savaş sonrası dönemde dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik görüşmeler yapılmıştır. Bu çerçevede ülkeler arasındaki mal ticaretinin geliştirilmesine yönelik 30 Ekim 1947 tarihinde Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) imzalanmıştır. Bu anlaşma ile birlikte mal ticaretine yönelik çeşitli kurallar belirlenmiş ve uygulamaya alınmıştır. Uruguay Turu görüşmelerinde imzalanan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ise hizmet ticaretinin uluslararası alanda serbestleşmesine yönelik atılan ilk adım olarak karşımıza çıkmaktadır. GATS anlaşması ile birlikte mal ticaretine yönelik belirlenen kuralların hizmet ticareti için de uygulanabilirliği ortaya konulmuştur.

Hizmet sektörü özellikle 1950’li yıllardan itibaren tarım ve sanayi sektörlerine göre ülke ekonomilerine daha fazla katkı sağlamaya başlamıştır. Bununla birlikte her ülkenin kendi piyasa yapılarına uygun olan hizmet sektörlerini geliştirme çabası ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması’nın etkisi ile birlikte artan serbestleşme, sektörün uluslararası alandaki etkinliğini de arttırmıştır. Bu durum döviz geliri sağlaması açısından hizmet sektörünün ekonomik gelir kaynağı olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan hizmet sektörü ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemli bir etken haline gelirken aynı zamanda refah seviyesinin yükselmesine de katkı sağlamaktadır.

Hizmet sektörünün uluslararası ticarete aktif bir role sahip olması ülkelerin gelir beklentilerinin de yükselmesine neden olmaktadır. Gelir beklentisinin yükselmesi, gerek tüketicilerin zevk ve tercihlerinde gerekse yatırım alanlarında farklılıklara neden olmaktadır. Nitekim artan gelir hem tüketicilerin tercihlerinin hem de yatırımlarının hizmet sektörüne doğru kaymasına neden olmaktadır. Bu durum çeşitli hizmet alt sektörlerinin ve bu sektörlerle yönelik istihdam olanaklarının artmasına zemin hazırlamaktadır.

Cari açıkların süreklilik gösterdiği Türkiye ekonomisinde de hizmet sektörü, açıkların giderilmesine yardımcı olan önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980 yılı itibariyle ülkemizde hizmet ihracat oranlarının, ithalat oranlarından fazla olduğu gözlemlenmektedir (World Bank,2022). Bu durum Türkiye’de hizmet sektörünün ekonomik katkısının anlaşıldığını ve sektörün uluslararası ticari potansiyelinin arttırılmasına yönelik politikaların yoğunlaştırıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ülkemizde hizmet sektöründeki istihdam olanaklarının giderek yükselmesi, farklı hizmet sektörlerinin geliştirildiğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hem dünya hem de Türkiye ekonomisinde hizmet sektörü ve ticareti önemli bir finansman kaynağı haline gelmesine rağmen mal ticaretine göre literatürde daha az çalışmaya konu olduğu görülmektedir. Özellikle ülkemizde hizmet sektörü ve ticaretinin ekonomik öneminin açıklanmasına yönelik çalışmaların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hizmet sektörünün dünya ve Türkiye ekonomisinde giderek artan öneminden hareketle Türkiye’de hizmet sektörü ve hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin belirlenmesi bu çalışmanın temel amacıdır. Çalışmada 1980 yılı itibariyle dışa açılma sürecine giren Türkiye’nin 2021 yılına kadar hizmet ticaretinde geldiği aşamanın belirlenmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda Dünya Bankası Elektronik Veri Sistemi’nden alınan güncel veriler kullanılarak hizmet sektörü ve ticaretinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi incelenmektedir.

Giriş ve sonuç bölümü hariç üç bölüm halinde düzenlenen çalışmanın birinci bölümünde hizmet sektörüne yönelik iktisatçılar, yazarlar ve kurumlar tarafından yapılan tanımlamalar ve sınıflandırmalara yer verilmiştir. Öte yandan sektörün literatürde sıklıkla kullanılan bazı özellikleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca hizmet ticareti önündeki engellere ve bu engellerin yazarlar ve kurumlar tarafından sınıflandırılmasına yer verilmiştir. Hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasının ve teknolojik ilerlemenin ortaya çıkardığı serbestleşme süreci ve bu sürecin ekonomik etkileri de bu bölümde açıklanan diğer bir konudur. Son olarak ekonomik büyüme kavramı, ekonomik büyüme teorileri ve dış ticaret teorileri açıklanmış olup uluslararası hizmet ticareti ve ekonomik büyüme ilişkisine yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle dünyada hizmet sektörü ve ticaretinin gelişimi açıklanmış olup GSYH’nin sektörlere göre dağılımı, seçilmiş bazı ülkelerde hizmet sektörünün büyüme hızı, istihdamın sektörlere göre dağılımı, toplam hizmet

ihracat ve ithalat oranları ile en çok ihracat ve ithalat yapan ülke verileri grafikler ve tablolar yardımıyla gösterilmiştir. İkinci olarak Türkiye’de hizmet sektörü ve ticaretinin gelişimine yer verilmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de GSYH’nin ve istihdamın sektörlere göre istatistiksel gösterimi yapılarak hizmet sektörünün büyüme hızı açıklanmıştır. Öte yandan ülkemizde toplam hizmet ihracat ve ithalat oranlarına da ayrıca yer verilerek hizmet ihracatının yıllar itibariyle gelişim seyri değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde öncelikle çalışmaya dair literatür araştırmasına yer verilmiştir. Literatür çalışmaları içerisinde uluslararası alanda yapılan çalışmalarla beraber Türkiye ekonomisi özelinde yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Türkiye ekonomisine yönelik yapılan çalışmalarda GSMH, doğrudan yabancı yatırımlar, ithalat, ihracat, aktif nüfus, sabit sermaye yatırımları vb. değişkenler kullanılmıştır. Ayrıca yapılan çalışmalar dönem olarak 1960 yılından sonrasını kapsamaktadır.

Üçüncü bölümde ayrıca Türkiye’nin Dünya Bankası Elektronik Veri Sistemi’nden alınan 1990-2021 dönemine ait ihracat verileri kullanılarak hizmet ticareti ve ekonomik büyüme ilişkisi ekonometrik analiz yöntemi ile test edilmiştir. Bu bağlamda çalışmada birim kök, eş bütünleşme ve nedensellik testleri yapılmış olup analiz sonuçları tablolar halinde gösterilmiştir. Dolayısıyla elde edilen sonuçlardan hareketle hizmet ticareti ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki açıklanarak, literatürdeki diğer çalışmaların sonuçlarıyla kıyaslanmış ve konuyla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise uluslararası hizmet ticareti ve ekonomik büyüme ilişkisi literatür çerçevesinde açıklanmış ve çalışmaya dair yapılan ekonometrik analiz sonuçları değerlendirilerek politika önerileri sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Hizmet Sektörü

Hizmet sektörü; bankacılık, sigortacılık, ulaşım, turizm vb. çeşitli faaliyet alanları ile uluslararası alanda önemi giderek artan bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır (Ersungur, 1993, s.7). Çok geniş bir alanı kapsaması nedeniyle hizmet kavramına yönelik tanımlamalarda görüş ayrılıkları ortaya çıktığı gibi aynı zamanda sektör hakkında çeşitli sınıflandırmaların da yapılması gerekli hale gelmiştir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde hizmet kavramına ilişkin yazarların ve kurumların yaptığı tanımlamalar ile sınıflandırmalara yer verilecektir. Ayrıca hizmet sektörünün literatürde sıklıkla karşılaşılan bazı özellikleri açıklanacaktır. Bununla birlikte hizmet ticaretinin önündeki engellere değinilecek olup hizmet ticaretinin serbestleşme sürecine ve bu sürecin ekonomik etkilerine yer verilecektir.

1.1.1. Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Tanımı

İktisat literatüründe hizmetler, mallar gibi somut faaliyetler olmadığından 1960'lı yıllara kadar bu iki kavram arasında herhangi bir ayrıma gidilmeyip hizmet ticareti de mal ticareti adı altında değerlendirilmiştir (Türkmen, 2012, s.5; Ekinci, 2004, s.5). Fakat sonraki yıllarda teknolojik gelişmeye paralel olarak hizmet sektörünün ülkelerin gelir kaynağı haline gelerek uluslararası alanda aktif bir role sahip olması bu kavramın tanımlanmasını gerekli hale getirmiştir (Türkmen, 2012, s.5). Hizmetlerin yapısı itibarıyla çok geniş bir faaliyet alanına sahip olması ise bu kavram ile ilgili farklı tanımlamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çatalbaş, 2005, s.5). Literatür incelendiğinde hizmet kavramının tanımlanması konusunda tek bir fikrin mevcut

olmadığı görülmektedir. Bu noktada çalışmanın bu bölümünde iktisatçılar, yazarlar ve kurumlar tarafından hizmet kavramı ile ilgili yapılmış tanımlamalara yer verilecektir.

Hizmetlerin tarım dışında faaliyet gösteren ve üretken olmayan kavramlar olarak tanımlanması ilk iktisatçılar olan fizyokratlara aittir. Bununla birlikte Adam Smith hizmetleri soyut faaliyetler bütünü olarak ifade etmiş ve hizmetlerin mal kavramından ayrı faaliyetler olduğunu belirtmiştir. Klasik iktisatçı olan Say de hizmetleri mal üretimi dışında fakat fayda sağlayan bir kavram olarak tanımlamıştır (Ekinci, 2008, s.34).

Yazarlar tarafından hizmetlere ilişkin yapılan ilk tanımlama ise Hill'e aittir. Hill (1977)'e göre hizmetler bir kişi veya ekonomik birim ile başka bir kişi veya ekonomik birim arasında yapılan bir anlaşma neticesinde, önceki kişi veya ekonomik birime ait olan bir malın durumundaki değişimi ifade etmektedir. Zengin ve Erdal (2000) ise hizmetleri, "insanların ya da insan gruplarının gereksinimlerini gidermek amacıyla belirli bir fiyattan satışa sunulan ve herhangi bir malın mülkiyetini gerektirmeyen, yarar ve doyum oluşturan, soyut faaliyetler bütünü" olarak tanımlamışlardır. Ekinci (2004) ise hizmetleri "dokunulamayan, heterojen olan, eş zamanda üretilen ve tüketilen, temel değeri alıcı ve satıcının etkileşimiyle belirlenen, müşterinin de bizzat üretim sürecine katıldığı, stoklanamayan ve sahipliği devredilemeyen bir faaliyet veya süreç" olarak tanımlamıştır. Bayat vd. (2015) ve Kiratlı (2019) da buna benzer tanımlamalar yapmışlardır. Bayat vd. (2015) hizmetleri "Fiziksel bir ürün olmayan, yer, zaman, şekil ve hissel boyutlardan fayda sağlayan, aynı zamanda üretildiği yerde/ anda tüketilen bir iş, eylem, performans, sosyal olay, çaba ya da faaliyetler" olarak tanımlarken, Kiratlı ise hizmetleri mallardan farklı olarak, "depolanması mümkün olmayan, soyut bir niteliğe sahip, aynı anda üretilip tüketilen faaliyetler" şeklinde tanımlamıştır. Hizmet kavramı ile ilgili bir diğer tanımlama Avrupa Birliği Anlaşması'nda yer almaktadır. Buna göre hizmetler "normal olarak bir ücret karşılığı yapılan ve malların, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımına ilişkin hükümlerin kapsamına girmeyen faaliyetler" şeklinde tanımlanmaktadır (AB Genel Sekreterliği, 2011).

Teknolojinin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan yeni hizmet alanlarının bu kavram ile ilgili yapılacak olan tanımın dışında kalmaması gerekçesiyle GATS, Uruguay görüşmelerinde hizmet kavramına ilişkin herhangi bir tanımlama yapılamayacağını belirtmiştir (DPT, 2000, s.1). Aynı şekilde Türkmen (2012) de hizmetlere ilişkin genel bir tanımlamanın yapılamayacağını belirterek hizmet tanımının kişilere, hükümetlere ve kurumlara göre farklılık gösterebileceğini ifade etmiştir.

Türkmen, Uruguay görüşmelerinde hizmet tanımının yapılamayacağı hususunda öne sürülen gerekçeye paralel olarak sürekli bir gelişme içerisinde olan teknolojinin bu kavramın tanımının yapılmasını zorlaştırdığını belirtmiştir. Çatalbaş (2005) ise hizmetlerin genel kabul görmüş bir tanımının olmadığını belirterek, yaşanan teknolojik ilerleme ve artış gösteren insan ihtiyaçları neticesinde yeni hizmet faaliyetlerinin ortaya çıktığını, bu nedenle hizmetlerin farklı şekillerde tanımlanabileceğini ifade etmiştir.

Dolayısıyla literatürde hizmetlere ilişkin yapılan tanımlamalar dikkate alındığında genel olarak hizmetler belirli bir ücret karşılığında insanların yeme, içme, eğlence vb. ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olan, kişinin veya malın mevcut durumunda değişiklik yaratan, elle tutulamayan, fayda sağlayan ve somut olmayan tüm faaliyetler olarak tanımlanabilir.

1.1.2. Hizmet Sektörünün Sınıflandırılması

Dünya ülkelerinde ekonomik kalkınmaya yardımcı olan üç temel sektör mevcuttur. Bunlar tarım, sanayi ve hizmet sektörleridir. Hizmet sektörü Adam Smith ve Karl Marx gibi iktisatçılar tarafından daha önce ekonomide verimsiz sektör olarak nitelendirilmekteydi (Andersen vd., 2003, s.2). Fakat yaşanan teknolojik gelişme ile birlikte hizmet sektörünün ekonomiye olan katkısının arttığı ve diğer sektörleri geride bıraktığı gözlemlenmiştir (Özsağır ve Akın, 2012, s.312). Nitekim hizmetler sektörünün ulaşım, haberleşme, bankacılık vb. alanlarındaki işlevleri olmaksızın tarım ve sanayi sektörlerinin çalışmalarının sekteye uğrayacağı muhtemeldir (Ersungur, 1993, s.4).

Hizmet sektöründe yaşanan bu gelişmeler, 1960'lı yıllardan itibaren sektörün birçok faaliyet alanının keşfedilmesine ve sektöre yönelik çeşitli sınıflandırma yöntemlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hizmetlerin tanımlanmasının çeşitlilik gösterdiği gibi literatürde hizmetlerin sınıflandırılmasına yönelik de çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bu bağlamda hizmetlerin sınıflandırılmasına yönelik kurumların ve yazarların görüşlerine ayrı ayrı yer verilecektir.

1.1.2.1. Hizmetlerin sınıflandırılmasında kurumların yaklaşımı

Yıllar itibarıyla hizmet sektörünün gelişmesi ile birlikte yeni hizmet alanlarının ortaya çıkması, kuruluşlar ve anlaşmalara göre hizmetlerin çeşitli şekillerde sınıflandırılmasını beraberinde getirmiştir. IMF (Uluslararası Para Fonu), Dünya

Bankası (World Bank), Avrupa Birliği Roma Anlaşması, DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması), EBOBS (Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Sınıflandırması), ISIC (Uluslararası Sınıflandırma Sistemi)'nin hizmetlere yönelik sınıflandırmaları mevcuttur. Bu bağlamda hizmetlere ait ilk sınıflandırma IMF (Uluslararası Para Fonu) ve Dünya Bankası (World Bank)'na aittir. IMF hizmetleri 11 ana başlığa ayırmıştır (IMF, 1996).

1. Taşımacılık
2. Seyahat
3. Haberleşme
4. İnşaat
5. Sigortacılık
6. Finans
7. Diğer İş Hizmetleri
8. Hükümet Hizmetleri
9. Bilgi Hizmetleri
10. Telif Hakkı ve Patentler
11. Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri

Dünya Bankası verilerinin yer aldığı World Development Indicators (WDI) ise hizmetleri daha da sadeleştirerek 4 gruba ayırmıştır (Çatalbaş, 2005, s.10).

1. Seyahat Hizmetleri
2. Sigorta ve Finansal Hizmetler
3. Taşımacılık Hizmetleri
4. Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler

Hizmetlere ilişkin başka bir sınıflandırma da AB Roma Anlaşması 57. maddesinde yer almaktadır. Burada hizmetler sınai nitelikteki faaliyetler, ticari nitelikteki faaliyetler, zanaat faaliyetleri ve serbest meslek faaliyetleri olarak gruplandırılmıştır (AB Genel Sekreterliği, 2011).

Dünya Ticaret Örgütü ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)'nın hizmetlere ilişkin öngördüğu sınıflandırma aşağıdaki gibidir (DPT, 2000).

1. Mesleki Hizmetler
2. Haberleşme Hizmetleri
3. Müteahhitlik ve İlgili Müteahhitlik Hizmetleri

4. Dağıtım Hizmetleri
5. Eğitim Hizmetleri
6. Çevre Hizmetleri
7. Finansal Hizmetler
8. Sağlık ve Sosyal Hizmetler
9. Turizm ve Seyahat ile İlgili Hizmetler
10. Eğlence, Kültürel ve Spor Hizmetleri
11. Ulaştırma Hizmetleri
12. Başka Yere Dâhil Edilmemiş Diğer Hizmetler

2010 yılında Birleşmiş Milletler, OECD vb. kuruluşların bir araya gelerek oluşturduğu hizmetlere ilişkin daha detaylı bir sınıflandırma ise Genişletilmiş Ödemeler Dengesi Sınıflandırması (EBOBS)'dır (United Nations, 2002).

1. Başkalarına ait fiziksel girdiler üzerinde imalat hizmetleri
2. Bakım ve onarım hizmetleri
3. Taşımacılık
4. Seyahat
5. İnşaat
6. Sigorta ve emeklilik hizmetleri
7. Finansal hizmetler
8. Fikri mülkiyet hakları kullanım ücretleri
9. Telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri
10. Diğer iş hizmetleri
11. Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri
12. Resmi hizmetler

Son olarak OECD ve EUROSTAT tarafından kullanılan Uluslararası Sınıflandırma Sistemi (ISIC) hizmetleri 4 ana başlığa ayırmıştır (Çatalbaşı, 2005, s.9).

1. Toptan ve perakende ticaret, otel ve restoranlar
2. Taşımacılık, depolama ve iletişim
3. Finans, sigorta, emlak ve firma hizmetleri
4. Kolektif, sosyal ve bireysel hizmetler

1.1.2.2.Hizmetlerin sınıflandırılmasında diğer yaklaşımlar

Seyidoğlu (2017), hizmetleri 2 ana gruba ayırmıştır: Bunlar bilgiye dayalı hizmetler ve geleneksel hizmetlerdir. Ona göre bilgiye dayalı hizmetler bankacılık, sigortacılık, müteahhitlik, reklamcılık gibi belirli bir eğitim süreci gerektiren faaliyetlerdir. Geleneksel hizmetlere ise turizm, taşımacılık, sosyal hizmet vb. faaliyetleri örnek göstermiştir.

Bayat vd. (2015) hizmetleri 4 başlık altında sınıflandırmıştır. Bunlardan birincisi sağlık, eğitim, bilişim, lojistik vb. alt sektörlerdir. İkincisi turizm, basın-yayın vb. sektörlerdir. Üçüncüsü reklam, hukuk, muhasebe, bakım, onarım vb. faaliyetlerdir. Dördüncü sınıflandırma ise NACE vb. diğer ekonomik faaliyetlerdir. Çatalbaş (2005) ise hizmetleri gerçekleşme yapısına göre sınır ötesi arz, yurt dışında tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı olarak 4 ana başlık altında sınıflandırmıştır.

Çeştepe ve Ergün (2011) hizmetleri 3 farklı sınıflandırmaya tabi tutmuşlardır. Bunlardan birincisi üretim ve tüketim göre hizmet, ikincisi teknolojik içeriklerine göre hizmet, üçüncüsü ise genel yapısına göre hizmettir.

Türkmen (2012) ise yaptığı çalışmada hizmetleri modern ve geleneksel olmak üzere 2'ye ayırmıştır. Ona göre “modern hizmetler sınır ötesi arzdan oluşurken geleneksel hizmetler yurt dışı tüketim, gerçek kişilerin varlığı ve ticari varlıktan oluşmaktadır.” Türkmen modern hizmetlerin üretim odaklı ve mesleki bilgi gerektiren telekomünikasyon, bilgi teknolojileri, mühendislik, finans vb. faaliyetler olduğunu, geleneksel hizmetlerin ise küçük üretim yöntemine dayalı turizm, taşımacılık, kiralama, dağıtım, sosyal hizmet vb. geleneksel faaliyetleri kapsadığını ifade etmektedir.

1.1.3. Hizmetlerin Temel Özellikleri

Hizmetlerin çeşitli şekillerde tanımlanması ve sınıflandırılması hizmetlerin farklı özelliklerini de ortaya koymaktadır. Gerek hizmetlerin yapısı gerekse hizmetlerin gerçekleşme şekillerine göre literatürde birçok yazar yaptıkları çalışmalarda hizmetlerin farklı özelliklerine değinmişlerdir. Bu bağlamda hizmet üreticisinin ve faydalanıcısının karşılıklı etkileşim içerisinde olması hizmetlerin önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Çatalbaş, 2005, s.13). Hizmetlere yönelik literatürde sıkça dile getirilen diğer bir özellik ise heterojen yapıda olmalarıdır (Bayat vd., 2015, s.67). Bununla birlikte aynı anda üretilmesi ve aynı anda tüketilmesi de hizmetlerin bir diğer özelliğidir

(Ekinci, 2008, s.39). Öte yandan hizmetler mallardan farklı olarak depolanamayan ve saklanamayan yani dayanıksız bir özelliğe sahiptir (Öztürk, 1998, s.10-11). Elle tutulamaması ve gözle görülememesi, yani soyut faaliyetler olması da tüm hizmetlerin ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Karatepe, 1997, s.88). Bununla birlikte hizmetlere ilişkin diğer önemli özellikler ise insan ihtiyaçlarına yönelik olması, mülkiyetinin devredilememesi (Bayat vd., 2015, s.67), dayanıksız olması (Azizağaoğlu, 2020, s.4), kalite kontrolü ve maliyetinin hesaplanamaması (Özsağır ve Akın, 2012, s.313) şeklinde sıralanmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde hizmetlere yönelik yukarıda belirtilen özelliklerden literatürde sıkça kullanılan 5 temel özellik detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Bunlar karşılıklı etkileşim özelliği, heterojenlik özelliği, aynı anda üretilme ve tüketilme özelliği, depolanamama ve soyut olma özelliğidir.

Karşılıklı Etkileşim Özelliği

Hizmet faaliyetinin gerçekleşmesi hizmet üreticisi ve hizmet kullanıcısının karşılıklı etkileşim içerisinde olmasını gerektirmektedir. Fakat bu etkileşim yüz yüze olmayabilir. Fiziksel yakınlık olmadan da hizmet arz eden ve hizmetten faydalanan karşılıklı etkileşim içerisinde olabilmektedir (Çatalbaş, 2005, s.13). Bu bağlamda bir kuaförün saç boyama veya bir doktorun hasta muayene etme faaliyetleri fiziksel yakınlık gerektiren etkileşimi ifade ederken sanal ortamda verilen danışmanlık hizmetleri, uzaktan eğitim hizmetleri, telefon üzerinden verilen bankacılık hizmetleri vb. faaliyetler fiziksel yakınlık gerektirmeyen etkileşime örnek gösterilebilir. Dolayısıyla hizmetler farklı şekillerde gerçekleşse de hizmeti sunan ve hizmeti kullanan arasında bir etkileşimden bahsetmek mümkündür. Öyle ki bazı çalışmalarda yazarlar hizmet tanımlamasını yaparken hizmetlerin söz konusu özelliği nedeniyle “hizmet alıcı ve satıcısının karşılıklı etkileşim içerisinde olduğu faaliyetler” ifadesini kullanmıştır (Ekinci, 2008, s.43; Seyidoğlu, 2017, s.760).

Heterojenlik Özelliği

İnsan faaliyetleri sonucu oluşmaları nedeniyle hizmetler heterojen özelliğe sahiptir. Bu özellik daha çok hizmet kalitesi ve standardizasyonu ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda hizmet arz eden bir kişinin hizmeti sunuş kalitesi ile diğer bir kişinin hizmeti sunuş kalitesi birbirinden farklı olabilmektedir. Hizmet kalitesi hizmeti satın alan kişiler üzerinde de farklı etki bırakabilmektedir (Zengin ve Erdal,

2000, s.48). Bununla birlikte hizmet kalitesinin kişiden kişiye farklılık göstermesi standart bir hizmet oluşumunun da olamayacağını ifade etmektedir (Azizağaoğlu, 2020, s.5). Örneğin bir ustanın ve bir çırağın sunacağı hizmet aynı kalitede olmayabilir. Bunun yanı sıra insanların zevk ve tercihleri farklı olduğundan verilen bir hizmet herkes üzerinde aynı hazzı bırakmayabilir.

Aynı Anda Üretilme ve Tüketilme Özelliği

Bilindiği üzere mal piyasasında mal üretimi ile malın tüketimi farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda olmaktadır. Çünkü malın üretimi ve bunun tüketiciye ulaşması için belirli bir zamanın geçmesi gerekmektedir (Azizağaoğlu, 2020, s.5). Bununla birlikte malın üretim ve dağıtımını farklı mekânlarda yapılmaktadır. Hizmetler ise aynı zaman diliminde yapılması şartı ile farklı mekânlarda verilebilmektedir. Bu durum daha önce de belirtildiği gibi hizmet üreticisi ve tüketicisinin karşılıklı etkileşim içerisinde olması ve bu etkileşimin fiziksel yakınlık gerektirmemesi özelliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin bir elbise aynı anda ve aynı mekânda üretilmeyebilir. Fakat elbisenin tüketiciye arz edilmesi hizmeti eş anlılık gerektirmektedir. Öte yandan elbisenin tüketiciye sunulması için hizmeti arz eden ve hizmetten faydalananın yüz yüze gelmesi zorunlu değildir. Bu duruma sanal alışveriş hizmeti örnek olarak gösterilebilir. Dolayısıyla bir hizmetin arz edilmesi ve bunun kullanılması hizmetlerin eş anlı özelliğini ifade etmektedir.

Depolanamama ve Saklanamama Özelliği

Mallar üretilip daha sonraki bir tarihte satılmak üzere depolanabilirken hizmetler depolanma özelliğine sahip değildir. Bu durum hizmetlerin üretildiği anda tüketilme ve soyut faaliyetler olma özelliğinden kaynaklanmaktadır (Çatalbaş, 2005, s.4). Hizmetler mallar gibi dayanıklılık özelliğine sahip olmadığından tüketime hazır olan hizmetler saklanıp ileri bir tarihte kullanılmak üzere tutulamazlar. (Öztürk, 1998, s.10-11).

Soyut Olma Özelliği

Hizmetler bir çaba, iş veya performans olarak değerlendirildiği için mallar gibi somut faaliyetler değildir (Bayat vd., 2015, s.68). Yani mallar elle tutulabilir, gözle görülebilir vb. özelliklere sahipken hizmetler elle tutulamaz ve gözle görülemez faaliyetlerdir. Hizmetler hizmet üreticileri tarafından uygulanır, tüketiciler de bu hizmetten faydalanır, fakat bu hizmetler soyut bir özellik göstermektedir (Azizağaoğlu, 2020, s.5). Hizmetler soyut olma özelliği nedeniyle üretici ve tüketiciler tarafından

sadece hizmet uygulandıktan sonra algılanabilmekte ve incelenebilmektedir. Hizmetlerin soyut faaliyetler olmasının bazı dezavantajları mevcuttur. Bu bağlamda tüketiciler satın alacağı hizmetin fayda düzeyi veya kalitesi konusunda eksik bilgiye sahip olmaktadır (Değermen Erenkol, 2021, s.30). Bununla birlikte bir maldan beklenen faydanın sağlanamaması durumunda iadesi veya telafisi mümkün olabilmektedir. Fakat hizmetler için bu böyle değildir. Hizmet kullanıcısı hizmeti satın aldıktan sonra iadesini yapamamaktadır.

1.1.4. Hizmet Ticareti Önündeki Engeller

Literatürde üçüncül bir faaliyet alanı olarak nitelendirilen hizmet sektörü önündeki engeller çeşitlilik gösterdiği gibi aynı zamanda kompleks bir yapıya da sahiptir. Bilindiği üzere uluslararası mal ticaretinde çoğunlukla karşılaşılan engeller vergilendirme, tarifeler ve kotalar gibi sayısal olarak ifade edilebilen kavramdır. Bu nedenle mal ticareti ile ilgili söz konusu engeller oransal olarak ifade edilebilir veya ölçülebilmektedir. Bunun yanı sıra lisans gereklilikleri, yabancı firmalarla iletişim problemleri, emek hareketliliği vb. engeller hizmet ticaretinin uluslararası alanda serbestleşmesini sekteye uğratan ve oransal olarak ifade edilmeyen ayrıntılardır. Bu nedenle ülkeler hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik çalışmaları yürütürken belirli bir politika üzerinde karar verme sürecinden bu politikanın uygulanma aşamasına kadar birçok sorun ile karşı karşıya kalabilmektedir. Zira mal ticaretinde sayısal olarak ölçülebilen engellere anında müdahale edilebilirken hizmetler sektöründe engellerin tespiti, bu yönde uygulanacak politikaların belirlenmesi, anlaşmaların yapılması vb. faaliyetler ticaret engellerinin kaldırılmasının belirli bir süreç ve çaba gerektirdiğini ifade etmektedir (Grünfeld ve Moxnes, 2003, s.2).

İmalat sanayide meydana gelen ilerlemenin ülke ekonomisi üzerinde olumlu bir etki bırakması, zamanla hizmet sektörünün de gelişmesine ve ekonomik öneminin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Bu nedenle dış ticarete özellikle hizmet ticaretinin gelişmesini sekteye uğratan engellerin kaldırılması, ekonomik kazanç sağlamak isteyen ülkelerin uyguladığı temel politikalarındandır. Dış ticarete bu denli önemli hale gelen hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi adına söz konusu engellerin tespit edilmesi konusunda literatür incelendiğinde hizmet ticareti önünde çeşitli engellerin mevcut olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde literatürde incelenen çalışmalardan hareketle hizmet ticaretinin gelişmesine engel olan kısıtlamalardan bahsedilecektir.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) hizmet ticaretinin gelişmesine engel olan temel kısıtlamaları; maliyetlerin artmasına neden olan ulaşım ve haberleşme önündeki engeller, telekomünikasyon hizmetlerinde kamunun bazı düzenlemeleri, rekabet ortamının oluşmasına engel olan idari kararlar, hizmet arz eden ve hizmetten faydalanın yüz yüze hizmet alışverişine engel olan kısıtlamalar şeklinde sıralamaktadır. GATS ise hizmet ticareti önündeki engelleri ikiye ayırmaktadır. Bunlar pazara giriş engelleri ve milli muamele engelleridir. Bu bağlamda pazara giriş engelleri hükümetlerin yerli üretici ve tüketicileri korumak amacıyla yabancı hizmet sağlayıcılara uyguladıkları bir takım kısıtlamalardan oluşmaktadır. Yerel tüketim kotaları, ithalat kotaları, tüketici hareketliliği kısıtlamaları ve üretim girdileri üzerindeki kotalar buna örnek olarak gösterilebilir. Öte yandan Hoekman ve Braga (1997) çalışmalarında kotalar-yerel içerik ve yasaklar, fiyata dayalı araçlar, standartlar-lisanslama ve satın alma, dağıtım ağlarına ayrımcı erişim olmak üzere hizmet ticareti önündeki engelleri 4 ana gruba ayırmışlardır. Hizmet ticareti önündeki engeller ile ilgili başka bir sınıflandırma ise Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'na aittir. Buna göre hizmet sunucu sayısının kısıtlanması, hizmetlere konu olan varlıkların değerinin kısıtlanması, hizmet faaliyetlerinin ve hizmet çıktısı sayısına sınırlandırma getirilmesi, kuruluş türü ve ortak girişim konusundaki kısıtlamalar, sermaye ve hissedarlıkta maksimum yüzde limit kısıtlamaları, hizmet sunucularının başka ülkelerde hizmet faaliyetleri konusunda söz konusu ülkedeki hizmet sunucuları ile eşit muameleye tabi tutulmaması hizmet ticaretinin gelişmesine engel olan kısıtlamalardır.

Broadman (1994) ise hizmet ticareti önündeki engelleri, ülkelerin yasal düzenlemeleri ve diğer düzenlemeler olarak ifade ederek bu engellerin kaldırılması ile tıpkı mal ticaretindeki gümrüksüz giriş uygulaması gibi hizmetlerde de benzeri bir uygulamanın sağlanacağını belirtmiştir.

Hizmet ticareti önündeki engelleri hizmet alt sektörleri açısından da incelemek mümkündür. Bu bağlamda hizmet alt sektörlerinden reklam sektörünün önündeki en temel engel yerel düzenlemelerdir. Reklam şirketleri maruz kaldıkları yerel düzenlemeler nedeniyle bilgi eksikliği ve mevcut pazara uyum sağlama konusunda problemlerle karşı karşıya kalabilmektedir. Bununla birlikte bilgi teknoloji hizmetleri ticareti önündeki engeller ise işgücünün çalışma izni, eğitim vb. sorunlar, Devlet'in Ar-Ge destekleri, telif haklarının korunması ile ilgili yasalar, korsan yazılımlar, teknik

standartlar, donanım vergileri ve Devlet ihale süreçleri olarak sıralanmaktadır (Avcı, 2006, s.54-59).

1.1.5. Hizmet Ticaretinin Serbestleşme Süreci

Teknolojik gelişme hizmet sektörünün uluslararası alanda etkin bir role sahip olmasında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi sektörü ile kıyaslandığında hizmetler sektöründe teknolojinin etkisinin daha fazla olduğu görülmektedir (Ersungur, 1993, s.8). Teknolojik gelişme neticesinde özellikle haberleşme, bilgi alışverişi ve ulaşım alanında önemli bir ilerleme yaşanması şirketlerin dış pazarlara açılma ve ekonomik kazanç sağlama isteklerini arttırmıştır. Öte yandan iletişim ve ulaşım da yaşanan gelişme turizm, istihdam ve göç hareketlerini de kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda özellikle hizmet ticaret önündeki engellerin kaldırılması ve serbestleşmenin sağlanması şirketlerin uluslararası hizmet faaliyetlerinin büyümesine neden olmuştur (Af, 2010, s.12).

Yerli piyasanın gelişimine yardımcı olmak ve ekonomik olarak kazanç sağlayan politikalar benimsemek her ülkenin yararına olan bir durumdur (Hoekman ve Mattoo, 2013, s.1). Bu nedenle ülkeler kendi ekonomik yapılarına uygun olarak politikalar belirlemekte ve bu politikaların uygulanması için çaba sarf etmektedir. Bunu yaparken de ülkeler özellikle uluslararası piyasalarda süreklilik ve devamlılığın önündeki engelleri tespit etmekte ve serbest dolaşımı sağlayacak politikalar üzerinde durmaktadır. Çünkü ülkenin uluslararası ticari üstünlüğü sürdürebilmesi liberalizasyonu sağlamasına bağlıdır (Ekinci, 2008, s.297).

1990'lı yıllar itibariyle hizmet sektörünün ekonomiye olan katkısının önem kazanması neticesinde serbestleşmeye yönelik politikaların gündeme gelmesi uluslararası hizmet ticaretini arttıran bir gelişmedir. Öte yandan artan bilgi ve iletişim teknolojisi neticesinde uluslararası alanda güvenli bir ortamın sağlanması ve hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması yönünde yapılan çalışmalar hizmet ticaretine önemli katkılar sağlamaktadır (Grünfeld ve Moxnes, 2003, s.2). Bu bağlamda DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü), GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması), AB (Avrupa Birliği)'nin hizmet ticareti liberalizasyonuna yönelik düzenleme ve politika uygulamaları mevcuttur. Dolayısıyla bu bölümde ticari serbestleşmenin tarihsel gelişimi açıklanacak ve hizmet ticaretinin serbestleşmesine yönelik yapılan anlaşmalar ve

kurumsal düzenlemelerden bahsedilecektir. Ayrıca bu bölümde uluslararası ticari engellerin kaldırılmasının ülke ekonomilerine olan katkısına değinilecektir.

Uluslararası alanda vergilerin düşürülmesi ve ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik ilk görüşmeler ve anlaşmalar 1947 yılında yapılmaya başlanmıştır. Bunun ilk örneği 2. Dünya Savaşı'nın beraberinde getirdiği ekonomik çöküşün yeniden inşa edilmesi amacıyla 23 ülke arasında imzalanan GATT (Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması)'tır. Bu anlaşma çerçevesinde bir araya gelen ülkeler hem savaş sonrası dönemde ülkeler arasındaki barış ve refahı sağlamaya, hem de ticari liberalizasyon anlamında gümrük tarifelerinin kaldırılmasına yönelik görüşmeler yapmışlardır. Ticari serbestleşme girişimleri 1947'li yıllara dayansa da, bu girişimlerin yasal ve kurumsal bir boyut kazanması, 1 Ocak 1995 yılında özellikle ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin yasa ve düzenlemelere tabi tutularak geliştirilmesi amacıyla kurulan, hem mal hem de hizmet ticaretini kapsayan DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü)'ne dâhil olması ile ilişkilidir. Bu doğrultuda sürdürülebilir bir ticaret, ekonomik iş birliği, ülkeler arasında emek hareketliliği ve yüksek refah DTÖ'nün temel hedefleri arasında yer almaktadır (Aydın, 2004, s.10-11).

Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması çerçevesinde ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesine yönelik belirli periyodlarla görüşme turları gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda yapılan görüşmeler neticesinde GATT' in temel hedeflerinden biri olan uluslararası alanda mal ticaretinin serbestleştirilmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Topçu, 2010, s.394). Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik görüşmeler ise 1986-1994 döneminde gerçekleştirilen Uruguay Turu'nda gündeme gelmiştir. Bu bağlamda imzalanan GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması), tüm hizmet alanlarındaki kısıtlamaların kaldırılması ve var olan düzenlemelerin geliştirilmesine yönelik çok taraflı bir anlaşma niteliğindedir. Ayrıca GATS uluslararası hizmet hareketliliğinde güvenliliğin ve sürekliliğin sağlanması açısından da önem arz eden bir anlaşmadır.

Dünya Ticaret Örgütü kapsamında hizmet ticareti engellerinin ortadan kaldırılmasına yönelik yapılan anlaşmaların yanı sıra AB'nin de bu hususta uyguladığı politikaları mevcuttur. Bu bağlamda Avrupa Birliği'nin ekonominin yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesi amacıyla yapılan Lizbon Stratejisi'nde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin gerekliliğine yönelik detaylar yer almaktadır. Lizbon Stratejisi (2000) kapsamında Avrupa Birliği komisyonunun çeşitli konularda tartışma

sürecini içeren ve yayınlayan doküman (Green Paper) ile European Parliament (2006)'da hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik açıklamalar yer almaktadır (Topçu, 2010, s.400). Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik Avrupa Birliği'nin bu iki önemli adımına kısaca değinilecektir.

Green Paper'da yer aldığı üzere hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması ve piyasanın dış ticarete açılması neticesinde ekonomide olumlu gelişmeler sağlanmaktadır. Bu bağlamda dış pazarlara açılma hizmet fiyatlarını düşürmekte ve ülkeye daha fazla istihdam olanakları sunmaktadır (Commission of The European Communities, s. 4-5).

European Parliament (2006)'ya göre hizmetlere yönelik rekabet, ülkenin ekonomik olarak büyümesinde ve ülkede istihdam olanaklarının yaratılmasında belirleyici bir faktördür. Öte yandan hizmet ticareti önündeki engeller küçük ve orta ölçekteki işletmelerin genişlemesine engel olduğu gibi aynı zamanda yerli piyasada da tutunmasını engellemektedir. Dolayısıyla söz konusu engellerin ortadan kaldırılması tüketicilerin hizmetlere yönelik daha fazla bilgi sahibi olmasına yardımcı olmakta ve hizmetlerde çeşitlilik imkânı sunmaktadır. Bununla birlikte serbest ticaret tüketiciler için daha düşük fiyata daha kaliteli hizmet imkânı sunmaktadır.

Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü'nün hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik çalışmalarındaki temel amaç, hem ülkelerarasında kaynak dağılımında etkinliği sağlamak hem de ülkelerin ekonomik anlamda gelişimine yardımcı olmaktır.

Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi ülkelerin gelişmişlik seviyesini arttıran bir etki yaratmaktadır. Bu nedenle özellikle gelişmekte olan ülkelerde hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasına ve yabancı girdi kullanımına önem verilmektedir. Çünkü hizmetlerin uluslararası alanda etkin role sahip olması ve kısıtlayıcı uygulamaların kaldırılması ülkenin hizmet faktör çeşitliliğini arttıran bir husustur. Bununla birlikte engellerin kaldırılması hizmetlere yönelik yabancı bilgi ve yeniliklerin ülkeye girişini kolaylaştırdığı gibi hizmet kalitesinin artmasına katkı sağlamaktadır (Arnold vd., 2006, s.2). Dolayısıyla yeni bilgi ve birikim yerli hizmet firmalarının gelişmesine yardımcı olmakta ve yurt dışına verilen hizmet ülke gelirine katkı sağlamaktadır. Öte yandan serbestleşme ile birlikte yeni hizmet alanlarının ortaya çıkması hizmet sektöründe çalışan insan sayısının artmasına yardımcı olarak ülkede

istihdam oranlarının gelişmesine de zemin hazırlamaktadır. Ayrıca hizmetlerin uluslararası alanda serbest dolaşımı diğer sektörler için olumlu bir şekilde yansımaktadır. Örneğin üretilen ürünlerin tanıtım ve reklam faaliyetlerinin yapılması hizmet sektörünün bir parçası olduğundan sahip olunan bilgi ve yenilikler daha çok ürün satışı anlamında sanayi sektörüne katkı sağlayabilir. Bu bağlamda gelişme yolundaki ülkelerin hizmet sektörüne ve özellikle serbestleşme süreci için yapılan çalışmalara önem vermesi, hem hizmet anlamında ülkeye gelir sağlaması hem de diğer sektörlerin gelişimini destekleyici bir unsur olmasının sonucu olarak açıklanabilir.

Hizmet faaliyetlerinin uluslararası alanda serbestleşmesi her ülkenin yararına olan bir durumdur. Daha önce de belirtildiği üzere ekonomik olarak gelişmek isteyen ülkeler öncelikle üretimin geliştirilmesi yönünde çaba sarf ederler. Bu bağlamda yerli üretime katkı sağlayacak olan yabancı pazar ve yabancı girdi kullanımı hizmet sektöründe gerçekleşen serbestleşme neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumu Arnold vd.(2011) çalışmalarında şöyle ifade etmişlerdir: İlk olarak uluslararası alandaki hizmet engellerinin kaldırılması hizmet kalitesi ve güvenirliliğini arttırmak suretiyle üretim maliyetlerini azalmaktadır. İkinci olarak finansal, ulaşım ve iletişimdeki kısıtlamaların esneklik kazanarak yeni uygulamaların faaliyete geçmesi üretim firmalarının gerek ürün tanıtımını gerekse sipariş vb. konularda müşteri ile daha kolay iletişim kurmasına katkı sağlayarak üretimde verimlilik artışına sebep olmaktadır. Üçüncü olarak daha önce hizmetler dar kapsamlı ve küçük bir kesim tarafından kullanılırken, serbestleşme süreci daha geniş bir kitlenin hizmetlerden faydalanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla hizmetlerin uluslararası alanda serbestleşmesi yabancı girdi kullanımı ile birlikte yeni bilgi ve yeniliklerin ülkede yerli üretimdeki mevcut eksikliklerin iyileştirilmesine katkı sağlayarak daha verimli ve kaliteli üretime olanak sağlamaktadır.

Uluslararası ticaret kısıtlamaları mal ticaretinde olduğu gibi hizmet ticaretinde de bazen ekonomiyi olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Çünkü ticari engeller yurt içi hizmet üretimini teşvik etse de söz konusu üretime dair teknoloji ve bilgi eksikliği verimli üretim önünde bir engel oluşturmaktadır. Öte yandan dış piyasaya kapalı bir ülkede kısıtlamalar yerli ve uluslararası fiyat farklılıklarını arttırmaktadır. Bu durum üretici ve tüketici rantı arasında bir dengesizlik oluşturur ki bu da ülkede istikrarsızlık ve refah kaybı durumunu ifade etmektedir (Mattoo vd., 2001, s.4). Dolayısıyla ülkeler ekonomik refah ve istikrar için uluslararası alanda ticari engellere yönelik çözüm yollarına odaklanmaktadır. Bu nedenle diğer sektörlerle dolaylı veya doğrudan bir ilişki

içerisinde olan telekomünikasyon, ulaşım ve finans gibi hizmet sektörlerinde, ticaret önündeki kısıtlamaların kaldırılmasının ülkelerin GSYH'sine olumlu bir şekilde yansıtacağı ve refah kaybı sorununun ortadan kalkmasına yardımcı olacağı varsayılmaktadır. Engellerin kaldırılması neticesinde ülkede hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki katkısının daha iyi anlaşılabilmesi için sektörün hem doğrudan hem de dolaylı olarak diğer sektörlerle etkisinin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Örneğin belirli hizmet sektörlerinde kısıtlamaların kaldırılması, sanayi sektörüne tarım sektöründen daha fazla katkı sağlıyorsa sanayi sektörünün gelişmesine yardımcı olan söz konusu hizmet sektörlerinde ticari engellerin kaldırılması ülke ekonomisinin büyümesine yardımcı olmaktadır (Mattoo vd., 2001, s.5). Dolayısıyla uluslararası ticari engellerin kaldırılması tek başına ekonomik büyüme üzerinde yeterli olmayıp, bunun ülkede hizmet ve diğer sektörler aracılığıyla ekonomik büyümeyi teşvik etmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik yapılan çalışmaların hem sektörler arasında hem de uluslararası ticari ilişkilere olan etkisinin olumlu olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Söz konusu durum sonraki başlıkta detaylı bir şekilde incelenecektir.

1.1.6. Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Ekonomik Etkileri

Uluslararası alanda mal, sermaye, bilgi ve emek hareketliliği önündeki engeller ve bunlara yönelik yapılan düzenlemeler hizmet ticaretini de etkilemektedir (Ekinci, 2004, s.47). Uluslararası alanda ticaret önündeki engellerin kaldırılması ülkeler arasında mal ticareti açısından bazı değişikliklere ortam hazırlamaktadır. Bu durum hizmet ticareti için de geçerlidir. Bu bakımdan Lücke ve Spinanger (2004) ile Çatalbaş (2005) hizmet ticaretine yönelik yaptıkları çalışmalarında ticari engellerin ortadan kaldırılması neticesinde ülkelerde rekabet, kaynak verimliliği, kalite, fiyat, üretim ve tüketim gibi değişkenlerin olumlu etkilendiğine yönelik kanıtlar sunmuşlardır. Ayrıca European Parliament (2006)'da hizmet ticaretinin önündeki engellerin kaldırılmasının ülkede istihdam üzerinde olumlu bir etki yarattığı yer almaktadır.

Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi ile birlikte piyasa engellerinin ortadan kaldırılması öncelikle ülkeler arasındaki rekabeti arttırmaktadır. Ayrıca hizmet ticaretinin serbestleşmesi kalitesi yüksek hizmet sektörlerini ortaya çıkarırken aynı zamanda fiyatların düşmesine neden olmaktadır (Lücke ve Spinanger, 2004, s.25). Özellikle bilgiye dayalı hizmetlerde uluslararası ticaretin artması ülkeler arasında bilgi

alışverişini kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte ülkeler arasında ucuz iş gücü hareketliliği artarken aynı zamanda üretim maliyetlerinin de düşmesi sağlanmaktadır. Bu durum hem firmaların üretim sürecinde maliyetlerinin düşmesine neden olmakta hem de üretimde uzmanlaşmaya zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması neticesinde ülkeler arasındaki bilgi ve yenilik alışverişi, yeni ve kalitesi yüksek hizmet sektörlerinin ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra firmaların üretim sürecindeki maliyetlerinin düşmesi ülkeler arasında rekabetin artmasına neden olmaktadır (Hoekman ve Mottoo, 2008, s.2-4). Firmaların uluslararası rekabetçi bir konumda olması ise fiyatlarının rakipleri ile eşit olması veya rakiplerinden daha düşük olmasını ifade etmektedir (Cockburn vd., 1998).

Uluslararası alanda ticaret önündeki engellerin kaldırılması ülkelerde kaynakların daha verimli bir şekilde kullanılmasına neden olmaktadır. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre bir ülke diğer ülkelere göre hangi malın üretiminde daha yüksek oranda üstünlük sahibi ise o malın üretiminde uzmanlaşmalıdır. Bu durum söz konusu ülkede mal ticareti açısından etkin kaynak dağılımına neden olmaktadır. Bununla birlikte hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması da ülkelerarası teknoloji ve bilgi transferi neticesinde kaynakların verimli bir şekilde kullanılmadığı sektörlerden daha verimli sektörlerle geçmesine yardımcı olarak marjinal verimlilik oranlarının artmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin ekonomi üzerindeki diğer etkisi ülkede kaynakların etkin dağılımını sağlamaktır (Sachs vd., 1995, s.3).

Hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması ülkedeki üretim ve tüketim oranlarını da etkilemektedir. Yerli maliyetlerin yüksek olduğu ülkelerde tüketim, maliyetin daha düşük olduğu ülkelere kayma eğilimindedir. Ticari engellerin ortadan kaldırılması ise bu durumu daha da kolaylaştırmaktadır. Tüketicinin düşük maliyetli olduğu diğer ülkelere kayması düşük maliyetli üretimin de artması anlamına gelmektedir. Bu durum üretim ve tüketim açısından olumlu gibi görünse de olumsuz da olabilmektedir. Buna göre ekonomik birleşme yoluna giden ülkelerin diğer ülkelere karşı uyguladıkları gümrük tarifesi nedeniyle tüketim, yüksek maliyetli olan üye ülkelerde artmaktadır. Dolayısıyla bu durum yüksek maliyetli üretime de neden olmaktadır (Çatalbaş, 2005, s.46).

Hizmet ticaretinde serbestleşmenin ekonomi üzerindeki diğer etkisi de ülkede daha geniş istihdam olanakları sağlamasıdır (European Parliament, 2006, s.36). Bu bağlamda ülkelerarasında kısıtlamaların kaldırılması, yeni bilgi ve teknolojik değişikliklere zemin hazırlamakta ve farklı hizmet alanlarının ortaya çıkarmasına neden olmaktadır. Piyasada bu yeni bilgileri kullanabilecek ve söz konusu teknolojik değişimlere ayak uydurabilecek nitelikli iş gücü ihtiyacı artmaktadır (Aytuğ, 2011, s.62; Türkmen, 2012, s.52). Dolayısıyla serbest hizmet ticareti ülkelerde daha geniş hizmet faaliyetlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta ve bu hizmet faaliyetlerini yürütebilecek eğitimli ve becerikli emeğin istihdam edilmesini sağlamaktadır.

1.2. Ekonomik Büyüme ve Uluslararası Hizmet Ticareti

Ekonomik büyüme bir ülkede yaşayan toplumların yaşam ve refah standartlarının artırılması açısından önem arz eden bir kavramdır. Kişi başına düşen gelir artışı ve gerek mal gerekse hizmet üretimi için gerekli kaynaklara sahip olmak refah seviyesinin yükselmesini sağlayan temel unsurlardır. Bunun yanı sıra hem mal hem de hizmet üretiminin sağlanması açısından yeterli kaynağa sahip olmak, dolayısıyla üretim kapasitesini arttırmak da refah kavramının diğer önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ekonomik büyüme iktisatçılar tarafından araştırma konusu haline gelmiştir. Öte yandan iktisadi büyüme sadece az gelişmiş ülkelerin değil aynı zamanda gelişmiş ülkelerin de hedefledikleri bir durumdur. Fakat ülkelerin gelişmişlik seviyelerindeki farklılıklar, büyüme için uygulanacak politikaların da farklı olmasını gerekli hale getirmiştir (Yardımcı, 2006, s.97). Bu nedenle bu bölümde ekonomik büyümenin kavramsal tanımı yapılmış olup ekonomik büyüme teorileri ve dış ticaret teorilerinde uluslararası hizmet ticareti ile ilgili teorik yaklaşımlara yer verilmiştir.

1.2.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Kapsamı

Ekonomik büyüme bir ülkede GSMH, üretim ve gelirdeki değişimler ile tanımlanmaktadır. GSMH yükselişi bir ülkede ekonomik büyümenin artışı ifade ederken, tersi bir durum ekonomik büyümedeki daralma anlamına gelmektedir. Öte yandan ülkede kişi başına düşen gelir ve üretimdeki çıktı miktarı ne kadar yüksek ise ekonomik büyümedeki artış da o kadar fazla olmaktadır (Arabacı, 2018, s.106). Yani ekonomik büyüme kavramı gelirdeki niceliksel artış anlamına gelmektedir (Arslan,

2013, s.47). Ekonomik büyüme üretilen mal miktarındaki artışın yanı sıra aynı zamanda hizmet miktarındaki artışı da ifade etmektedir (Akiş, s.7). Bu bağlamda ekonomik büyüme, ülkelerin sahip oldukları kaynakların doğru bir şekilde kullanımı neticesinde ürün ve hizmet miktarı ve dolayısıyla gelirde meydana gelen artış olarak ifade edilebilmektedir.

Ekonomik büyüme genellikle uzun bir süreci kapsamaktadır. Makroekonomik anlamda düşünüldüğünde ekonomik büyüme belli bir dönemde arzda meydana gelen değişme neticesinde belirlenmektedir. Yani herhangi bir ülkenin üretim olanakları eğrisinin dışa doğru veya uzun dönemde toplam arz eğrisinin sağa kaymasına neden olan gelişmeler ekonomik büyümeyi de beraberinde getirmektedir (Türkmen, 2012, s.42). Uzun dönemde toplam arz eğrisini sağa doğru kaydıran birçok faktör mevcuttur. Bir ülkede iklim, eğitim seviyesi vb. unsurlar arzı artıracak gibi, yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde üretim maliyetlerinin düşmesi çıktı miktarını arttırarak toplam arz eğrisinin sağa doğru kaymasına neden olmaktadır. Bununla birlikte bir ülkedeki hükümet politikaları da üretimdeki maliyetleri ve arz eğrisindeki değişimleri etkileyebilmektedir. Örneğin Devlet'in herhangi bir sektöre vergi uygulaması firma açısından maliyetleri arttıran bir unsurdur. Bu durum yüksek maliyet nedeniyle arzı azaltmaktadır. Fakat başka bir ürün üretimi konusunda devletin teşvik vermesi maliyetleri düşüreğinden arzı arttırmakta ve arz eğrisini sağa kaydıracak bir etki yaratmaktadır.

İnsani gelişmişlik kavramı da bir ülkede ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim bir ülkede artan gelir seviyesi bireylerin yeteneklerine yön vermekte bu da ulusun insani gelişiminin ekonomi üzerindeki hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Örneğin gelişmekte olan bir ülkede yaşayan insanların ortalama yaşam süreleri ve okuma yazma oranları, gelişmiş bir ülkedeki insanların ortalama yaşam süresi ve okuma, yazma oranlarıyla kıyaslandığında gelişmekte olan ülkede yaşayan insanların daha iyi barınma, ulaşım, sağlık ve eğlence gibi imkânlara sahip olmaması yetenek yelpazesini de daraltmaktadır. Bu durum gelişmekte olan ülkede bireylerin kendi ülkesinde ekonomik gelişmeye katkı sağlayacak faaliyetlerinin geri planda kalmasına neden olmaktadır. Burada GSYH'nin eğitim, ulaşım, sağlık vb. alanlar üzerindeki etkisi dikkate alındığında, insani gelişmişlik kavramının GSYH oranlarının arttırılması ile geliştirilebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Zira yüksek gelir insanların gelişmeye yönelik hedeflerine daha kolay ulaşılmasını sağlamaktadır. Öte yandan

eğitim, sağlık ve ulaşım da gelir dağılımı üzerindeki etkisi nedeniyle ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (Ranis, 2004, s.3-7). Dolayısıyla GSYH insani gelişmişlik kavramı üzerindeki etkisi aracılığıyla bir ülkede ekonomik büyümeyi teşvik ederken, eğitim ve sağlık gibi bir takım hizmet alanları ve gelir dağılımının birbirini karşılıklı olarak etkilemesi ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda ekonomik büyüme sürecinde bir döngü şeklinde GSYH'nin ve hizmet faaliyetlerinin karşılıklı etkisinden söz edilebilmektedir.

19.yy'ın sonlarından itibaren ortaya çıkan küreselleşme olgusu da büyüme aşamasında ülke ekonomileri için önemli bir gelişmedir. Fakat küreselleşme ile birlikte ekonomik büyümenin gelir dağılımını olumlu mu yoksa olumsuz mu etkileyeceği tartışma konusu haline gelmiştir. Bu durum dengeli büyüme kavramının gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Zira küreselleşme, ülkelerin yoğun bir rekabet ortamına girmesine ve bunun sonucunda da birtakım olumsuz durumların ortaya çıkmasına neden olan bir süreçtir. Küreselleşmenin yarattığı rekabet ortamında ücretlerin kısılması, likidite genişlemesi ve sermaye hareketleri gibi sonuçlar ile karşılaşılmaktadır. Örneğin az gelişmiş ülkelerin büyümeye yönelik çektikleri kısa vadeli sermaye payının artması istikrarsız büyüyen ekonomilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Öte yandan gelişmekte olan ekonomilerin büyüme aşamasında finans sektörüne ağırlık vermesi gelirde adaletsiz dağılımın önünü açmaktadır (Arslan, 2013, s.49). Ekonomik büyüme için önemli bir adım olan küreselleşmenin söz konusu olumsuz sonuçları göz önüne alındığında ülkelerin bu aşamada dengeli büyümeye yönelmesi ve uygulanacak politikaları buna göre belirlemesi doğru bir yaklaşım olacaktır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında uluslararası hizmet ticaretinin teorik çerçevesi, ekonomik büyüme teorileri ve dış ticaret teorileri kapsamında tartışılacaktır.

1.2.2. Ekonomik Büyüme Teorilerinde UHT

1960 ve 1970'li yıllarda ülke ekonomilerinde sanayi faaliyetleri büyümenin temel kaynağı olarak görülmüş ve hizmetlerin ekonomik anlamda etkisi dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte ülkeler ekonomik gelişme için önem arz eden sanayi faaliyetlerinin arttırılması amacıyla çeşitli sanayileşme politikalarına yer vermiştir. 1980 yılı itibariyle gerçekleşen küreselleşme hareketi ise birçok alanda önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin başında ekonomik büyümenin en önemli kaynağı olarak görünen sanayileşme ve bu kapsamda üretilen ürünlerin ihracatında

meydana gelen artış yer almaktadır. Küreselleşme hareketinin zemin hazırladığı başka bir husus ise hizmet sektörünün ekonomik öneminin anlaşılması ve hizmet ticaretinin de buna paralel olarak artmasıdır. Dolayısıyla ülkeler ürün ihracatının attırılmasına yönelik politikalar ile birlikte hizmet ticaretine yönelik teşvik edici politikaları da geliştirme çabası göstermiştir (Bozkurt, 2010, s.39). Bu nedenle klasik iktisatçılar tarafından verimsiz faaliyetler olarak değerlendirilen hizmet sektörünün ülke ekonomilerine gelir sağlayıcı bir faktör haline gelmesi, sektörün tıpkı mal ticareti gibi uluslararası alanda teorik araştırmalara tabi tutulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Türkmen, 2012, s.35).

Ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde en önemli hususlardan bir tanesi ihracat oranlarının arttırılması ve buna yönelik uygulanacak politikaların gerçekleştirilmesidir. İhracat yönlü büyüme olarak ifade edilen bu durum ülke içindeki üretim miktarının büyütülerek mal ve hizmetlerin dış piyasadaki satışının arttırılmasına dayanmaktadır (Panas ve Vamvoukas, 2002, s.731). İhracata yönelik büyüme teorileri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulanmakta ve ekonomide kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla kaynak etkinliğinin sağlanması, uzmanlaşma ve verimlilik artışına neden olarak ekonomik büyümenin hızlanmasına zemin hazırlamaktadır (Kunst ve Marin, 1989, s.699-700).

Ülkelerin ekonomik gelişmeye yönelik öncelik verdikleri başka bir unsur ise kişi başına düşen geliri arttırmaktır. Bu doğrultuda her ülke kişi başına düşen geliri arttırmak için uygulanabilecek politikalar geliştirmeye veya var olan politikaları iyileştirmeye çalışmaktadır (Özcan, 2019, s.1). Bu bağlamda ülkelerde, dış ticaretin ekonomileri geliştireceği ve geliri arttıracığı, dolayısıyla dış ticaretin kalkınma üzerindeki etkisinin olumlu olacağı algısı ülkelerin uluslararası ticarete yönelmesine neden olmaktadır. Nitekim ekonomide giderek önemli hale gelen hizmet ticaretinin geliştirilmesi ekonomik büyümeyi destekleyici bir etki yaratmaktadır.

Ekonomik büyümeyi hızlandıran bir etki yaratması nedeniyle dış ticaretin giderek artan önemi, ekonomik büyümeyi arttıran faktörlerin ve bu faktörlerin nedenlerinin açıklanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte ekonomik büyümeye neden olan faktörlerin model ve yöntemlere dayandırılarak açıklanması iktisatçıların odak noktası haline gelmiştir (Aksu, 2014, s.352). Çalışmanın bu kısmında ekonomik büyümenin gelişimini farklı kavramlar ile açıklayan klasik ve neoklasik büyüme modellerinden bahsedilecektir.

1.2.2.1.Klasik büyüme teorisi

Sanayi devriminden bu yana klasik iktisatçıların araştırdığı temel konu kaynakların etkin ve tam kullanımı olmuştur. Bu bağlamda ekonomide üretilen mal ve hizmet miktarının ekonomik büyümeye olan katkısı ve büyümenin kuramlar yardımıyla irdelenmesi klasik iktisadın en önemli araştırma konusu haline gelmiştir. Arz yönlü büyüme klasik iktisatçıların ana argümanı haline gelmiş olup, klasik büyüme teorisine göre, teknolojik gelişme, emek arzı, doğal kaynak ve sermaye birikimi kavramları ekonomik büyümenin önemli belirleyicileri olarak ifade edilmektedir (Atılğan ve Köksal, 2010, s.367). Bununla birlikte ekonomik büyüme teknik birikimin gelişmesi ve iş bölümünün uygulanması neticesinde sağlanmaktadır. Yapılan üretim sonucu elde edilen gelirin artması tasarrufları arttırmakta ve kar kazancı sağlamak amacıyla tasarruflar yatırıma dönüşmektedir. Bu durum, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkileyecektir (İncekara ve Tataoğlu, 2008, s.22-23). Bu bağlamda Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus ve Jean-Baptiste Say'ın ekonomik büyümeye yönelik teorilerine yer verilecektir.

Klasik bir iktisatçı olan Adam Smith'in büyüme teorisine göre, üretim sürecinde emeğin verimliliğinde artış sağlanması ülke refahını ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır. Öte yandan artan ürün miktarı daha geniş pazar alanı ve artan talep sonucunu ortaya çıkaracaktır (Aksu, 2014, s.356). Smith'in teorisi iş bölümü ile ülke ekonomisinin gelişme düzeyi arasındaki ilişki üzerine temellendirilmiştir. Bu bağlamda iş bölümünün emek verimliliği ile neticelenmesinin sebebi, bireyin uzmanlaşma ile birlikte kendi becerilerini arttırması, dolayısıyla üretim sürecinde emek ve zaman konusunda tasarruf sağlamasıdır. Bu nedenle üretimde söz konusu iş bölümünün sağlanması ve artan ürün alış verişinin gerçekleşeceği geniş bir piyasanın meydana gelmesi ekonomik zenginlik ve refah artışı sağlamaktadır (Doğan, 2014, s.367). Analizlerinde ekonomik büyümenin sürekliliğine değinen Adam Smith iş bölümü ve uzmanlaşmanın yanı sıra sermaye birikimin katkısıyla gelişen teknolojiyi de büyümenin göstergeleri arasına almaktadır. Bu bağlamda Adam Smith'in ekonomik büyüme teorisi, sermaye birikiminin iş bölümünü geliştirdiği ve dolayısıyla iş gücünün artan verimliliğinin teknolojik gelişmeyi hızlandırdığı, ayrıca artan iş gücünün sermaye birikimindeki kar oranları üzerindeki etkisinin pozitif yönde olacağı üzerine temellendirilmiştir (Atılğan ve Köksal, 2010, s.367).

Diğer bir klasik büyüme modeli de Ricardo'ya aittir. Ricardo büyümeden ziyade üretim faktörleri ile yapılacak olan üretim neticesinde söz konusu faktörlerin alacağı paylar üzerinde durmaktadır. Bu büyüme modeline göre üretim sonucunda elde edilen gelir üretim faktörleri sahipleri arasında pay edilecektir. Bununla birlikte emek sahibi, toprak sahibi ve müteşebbis arasında bölüşürülen gelirin zamanla değişeceği, kârın azalacağı, rant gelirinin artacağı ve kişi başına gelirin sabit kalacağı öne sürülmektedir (Özsağır, 2008). Bu bağlamda sermaye birikimi ve nüfusun artması, öte yandan ücretlerin sabit olduğu varsayıldığında kar oranlarında azalma meydana gelecektir. Toprakta azalan getiri durumunun söz konusu olması nedeniyle sermaye birikimi ve üretim oranı arasında ters bir ilişki durumu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sermaye oranlarındaki bir birimlik artış üretimde bir birimlik azalmaya neden olmaktadır. Bu durum kâr oranlarında düşüş meydana getirmekte ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi sekteye uğratan bir etki yaratmaktadır (Kurz ve Salvadori, 2003, s.8).

Ricardo'nun ekonomik büyümeye yönelik teorisine göre üretim faktörlerinin verimli bir şekilde kullanılması neticesinde sermaye birikiminde artış meydana gelmektedir. Sermaye birikiminin artması, üretim sürecinde iş gücüne olan talebi arttırırken aynı zamanda iş gücünün karşılığı olan ücretlerin yükselmesine neden olmaktadır. Bu durum üretimden elde edilecek olan kâr oranlarını düşürerek ekonomik büyümeyi geciktiren bir etki yaratmaktadır (Letiche, 1960, s.20).

Klasik iktisatçılardan Thomas Robert Malthus'un ekonomik büyümeye yönelik teorisi nüfus kavramına dayanmaktadır. Malthus'a göre nüfusun sürekli olarak artması karşısında gıda üretim miktarının daha yavaş ilerlemesi ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Malthus'un nüfus teorisine göre nüfus artışı doğa tarafından yönlendirilmektedir. Yani insanların doğaya sahip olma oranlarının artması neticesinde doğurganlığın artacağını savunmaktadır. Bu bağlamda artan nüfusa yetecek kadar gıda üretiminin bulunmaması ekonomide önemli bir sorun haline gelmektedir. Dolayısıyla nüfus artışının kontrol altına alınmasını ve gıda artışından daha fazla artmasının önlenmesi gerekliliğine değinmektedir (Brezis ve Young, 2003, s.3-4).

Malthus insanların çoğalma kapasitelerinin üretim kapasitesinden fazla olduğunu ve sürekli artan nüfusun ekonomik büyümeyi engelleyici bir etki yarattığını ifade ederken, aynı zamanda nüfusun kontrol altına alınabilmesini gıda üretimine bağlamaktadır. Buna göre daha az gıda üretimi kişi başına düşen tüketim miktarının azaltılmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla kişi başına gıda ihtiyacının

azaltılması gerekliliği nüfus oranlarında düşüşü de zemin hazırlamaktadır (Ehrlich ve Lui, 1997, s.206-210).

Klasik iktisatçı olan Jean-Baptiste Say merkantilistlerin ekonomik büyümenin kaynağı olarak gördükleri altın stokunun arttırılması görüşüne karşıt görüş belirterek altın birikiminin ekonomik katkısının olmadığını ve tasarruf ile düşürülmek istenen talep miktarının azalmadığını savunmuştur. Öte yandan Say paranın ekonomide bir değişim aracı olduğunu ifade etmiştir (Baumol, 1999, s.196). Say'ın görüşüne göre paranın ekonomide diğer bir görevi de birikim aracı olmasıdır. İnsanlar yatırım, piyasa belirsizliği vb. nedenlerle para biriktirmektedir. Fakat para birikiminin doğrudan ekonomik bozulmaya sebep olacağı düşünülse de Say, para birikimin ekonomik bozulmanın bir belirtisi olduğunu belirtmektedir (Numa, 2020).

Ekonomide refah artışı önünde engel oluşturan durumun üretim azlığından kaynaklandığını ifade eden Say, üretim azlığının nedeni de vergilere bağlamaktadır. Öte yandan vergilerin topluma zarar veren ürünlere uygulanmasının ve üretim, sermaye artışına engel olan vergilerin önüne geçilmesinin gerekliliğini dile getirmektedir (Brandly, 2007, s.65-69). Dolayısıyla Say'ın ekonomik büyüme anlayışı tüketimden ziyade yeni ve kaliteli üretimin arttırılmasına dayanmaktadır. Nitekim yeni ürünlerin üretilmesi ve geniş pazarlara yayılması aynı zamanda tüketim oranlarını arttıran bir etki yaratmaktadır. Çünkü bir ürünün satın alınıp tüketilmesi için öncelikle o ürünü satın alacak nakit ihtiyacının karşılanması gerekmektedir. Bu da üretimin artması ve piyasada satışının gerçekleşmesine bağlıdır. Bu bağlamda bir ekonomide üretimin tüketimden önce yükselmesi büyüme durumunu ifade ederken, tersi durum ise daralma anlamına gelmektedir (Skousen, 2001, s.55-56).

1.2.2.2.Keynes'in teorisi

Keynes, ekonomik büyüme kavramından ziyade durgunluk döneminde olan ekonomilerin geliştirilmesi ve bunun için izlenebilecek yöntemler üzerinde durmaktadır. Buna göre Keynes, bir ekonominin durgunluk döneminden kurtulabilmesinin öncelikle talep artışına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Örneğin ekonomin canlandırılması amacıyla uygulanan maliye politikası neticesinde talep artışı ve vergi oranlarının düşürülmesi, kullanılabilir gelirin yükselmesine zemin hazırlayan bir etki yaratmakta ve istikrarsızlık oranını azaltmaktadır (Dinler, 2015, s.540). Keynes'in bu görüşüne ek olarak yatırım kapasitesi artışının da ekonomik gelişmenin bir unsuru olduğuna dayanan

Horrod Domar büyüme modeli ile Keynes'in büyüme modeli oluşturulmuştur. Model, yatırımların ekonomide hem talep arttıran hem de üretim kapasitesini genişleten bir etkisi olduğuna dayanmaktadır. Bu bağlamda artan talep yatırım ve tüketim miktarını da arttırmaktadır. Modele göre mal piyasasında arz ve talep dengesi ile yatırım ve tasarruf dengesinin sağlanması sonucu yatırımlardaki büyüme oranı, hasıla büyüme oranına eşit olmakta ve denge büyüme oranını ortaya çıkarmaktadır. Fakat kapitalist koşullar altında yapılacak olan üretimin, mal ve iş gücü piyasasında söz konusu büyümeyi sağlaması mümkün olmamaktadır. Zira gerçekleşen yatırımların daha önceden planlanmış olan yatırımlardan az olması talep fazlası oluştururken, tersi durum talep azlığına neden olmaktadır. Söz konusu durum daha önce de belirtildiği üzere enflasyon veya deflasyon sorunlarını ortaya çıkarmakta, bu nedenle büyüme oranında dengenin sürdürülmesi söz konusu olmamaktadır (Doğan, 2014, s.369).

1936 yılında yayınlanan Para, İstihdam ve Faizin Genel Teorisi adlı kitabı ile birçok iktisatçıyı etkileyen Keynes, klasik iktisatçıların ekonomide tam istihdam görüşlerini reddederek istihdam ve enflasyon ilişkisine dayanan bir teori ortaya atmıştır. Buna göre hem istihdam hem de enflasyon oranını belirleyen şey efektif taleptir. Talebin az olması durumunda işsizlik artacak ve enflasyon sorunu ortaya çıkacaktır. Öte yandan Keynes'in modeli, klasik iktisatçıların tam istihdam görüşüne karşı ekonomide normal olan durumun eksik istihdam olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte ekonomide, tam istihdam koşullarında sabit denge değil, eksik istihdam koşullarında değişen denge durumu söz konusu olmaktadır (Dudley, 2018, s.3-4).

Keynes, klasik iktisatçıların “bırakınız yapsınlar” düşüncesinin geçerliliğini reddederek bireylerin ekonomik alanda özgür olmadığını belirtmektedir. Buna göre bireylerin kendi amaçlarına yönelik faaliyetlerde bulunma konusunda bile eksik bilgiye sahip olduğunu ve bu gücü elinde bulundurmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle Keynes, hükümetin merkezi bir kurum olarak bireylerin gerçekleştirilecek olan faaliyetler ile ilgili yatırımları arttırabilmesi için gerekli olan para ihtiyacını karşılamada aktif olması gerekliliğini savunmaktadır. Öte yandan bir ülkede yapılacak olan tasarrufların ve bu tasarrufların dağıtımı, vergilerin toplanması vb. hususlardaki kontrolün yine hükümet tarafından yapılması gerekliliğine değinmektedir (Keynes, 2010). Bunun yanı sıra hükümet kamu harcamalarını arttırma yoluyla ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Nitekim artan kamu harcamaları tüketim ve kişi başına düşen gelir miktarının yükselmesine neden olmaktadır (Ansari vd., 1997, s.544).

1.2.2.3.Neo-klasik büyüme teorisi

Keynes akımının ortaya çıkması ile birlikte birçok iktisatçı bu akımı geliştirmeye çalışsa da bir kısım iktisatçı, Keynesyen anlayışın benimsediği eksik istihdam kavramını kabul etmemiş ve tam istihdam koşulunun varlığını savunmuşlardır. Fakat Keynesyen akımda mevcut olan kavramsal ve işlevsel durumların ekonometrik araştırmalara tabi tutularak doğruluğunun açıklanması tam istihdam koşullarının varlığını kabul eden iktisatçıları Keynes akımının kavramsal ve işlevsel faaliyetlerini uygulamak zorunda bırakmıştır. Bu bağlamda daha önceki klasik iktisatçılar gibi tam istihdamın varlığını kabul eden fakat Keynesyen akımın bir takım faaliyetlerine bağlı kalan yeni bir iktisat akımı, neo-klasik akım ortaya çıkmıştır (Patinkin, 1948, s.564).

Neoklasik iktisat Keynesyen teorisin eksik bıraktığı mikro temellerden hareketle makro analizlere zemin hazırlamıştır. Keynesyen iktisada yöneltilen en temel eleştiri makro analizlerinin mikro alt yapısına dayandırılmamasıdır. Bu bağlamda neo-klasik iktisat piyasadaki mikro incelemelerden yola çıkarak piyasanın kendi kendine dengeye ulaştığı, rasyonel beklentilerin söz konusu olduğu, ücretler ve fiyatların kesintisiz olarak süren ve tam esnek yapıya sahip olduğu gibi makro sonuçları elde etmiştir (Snowdon ve Vane, 2005, s.223).

Neo-klasik büyüme teorisi, klasik iktisatçıların emek teorisinin diğer üretim faktörlerini dikkate almaması nedeniyle dış ticaretin büyümeye olan etkisini tam anlamıyla ifade etmediğini savunmuş ve diğer üretim faktörlerinin de dâhil olduğu fırsat maliyeti kavramını ortaya çıkarmıştır. Buna göre üretim sadece emek faktörünün değil tüm üretim faktörlerinin etkinliği sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir birim malın üretimi için ihtiyaç duyulan kaynakların tamamı maliyet olarak isimlendirilmekte ve herhangi bir malın üretimini arttırmak için başka bir maldan vazgeçilmesi gereken üretim miktarı da fırsat maliyeti olarak ifade edilmektedir (Bayraktutan, 2003, s.177-178).

Neo-klasik teoride teknoloji ve nüfus artışı dışsal etkenler olarak kabul edilmiş ve bu etkenlerin ekonomik büyüme, yatırım ve tasarruf oranları üzerindeki etkisi incelenmiştir (Berber, 2006, s.141). Buna göre bir ekonomide toplam hasıla, emek, sermaye ve teknolojik gelişmelere bağlıdır (Solow, 1956, s.72-74). Bununla birlikte kapalı ekonomi, rekabetçi piyasa, rasyonellik, iş gücü, sermaye ve üretim faktörleri için ölçeğe göre azalan getiri, üretim fonksiyonu açısından ise sabit getiriye dayanan

teknoloji neo-klasik büyüme modelinin temel varsayımlarıdır. Öte yandan kurulan modelde denge durumun sağlanması için kişi başına gelir ve tüketim miktarındaki artış oranının, teknolojik ilerleme hızına eşit olması gerekmektedir (Shaw, 1992, s.611).

Neo-klasik büyüme teorisine öncülük eden iktisatçıların başında Robert M. Solow ve Trevor W. Swan gelmektedir (Dikmen, 2006, s.201). Ekonomik büyümeyi en iyi açıklayan model ise Slow modelidir (Ehrlich, 1990, s.1). Model, neo-klasik iktisadın üretim fonksiyonu yardımıyla büyümenin nedenlerini ve büyümeye etki eden kaynakları açıklamaktadır. Slow büyüme modelindeki temel amaç ise ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının açıklanmasıdır (Erdem ve Dumrul, 2014, s.57).

Solow büyüme modelinde üretim fonksiyonun gösterimi şu şekildedir:
$$Y(t)=A(t)F[K(t),L(t)]$$

Denklemden yer alan Y hasılayı, K sermayeyi, L emeği ve A da bilgi, emek etkinliğini veya faktör verimliliğini ifade etmektedir. Denklemden zaman (t) üretim fonksiyonunu doğrudan değil dolaylı olarak diğer değişkenler (K,L ve A) aracılığıyla etkilemektedir. Öte yandan denklemden A ve L değişkenleri birbiriyle ilişkilendirilebilmektedir. Buradan hareketle teknolojik değişimin emeğin marjinal verimliliğini arttırması ve bu artışın diğer üretim faktörlerinin marjinal verimliliğinden daha fazla olması, teknolojik gelişimin işgücü yanlı olması durumunu ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan teknolojik sürecin emek veya sermayenin marjinal verimliliğini aynı derecede etkilemesi Horrod yansız olarak ifade edilmektedir. Denklemden 2 değişkenin (K,L) olması durumunda ise ölçeğe göre sabit getirinin mevcut olacağı varsayılmaktadır. Bu varsayım ise uzmanlaşmaya dayalı kazançların artacağı ve K,L ve A dışında kalan toprak, doğal kaynaklar gibi değişkenlerin herhangi bir etkisinin olmayacağı hipotezine dayandırılmaktadır (Erdem ve Dumrul, 2014).

1.2.3. Dış Ticaret Teorilerinde UHT

Uluslararası ticaretin gerçekleşmesinin temel sebebi, dünyada hiçbir ülkenin her alanda kendi ihtiyacını karşılayacak kadar kaynağa sahip olmamasıdır. Coğrafi farklılıklar, iklim, teknoloji, iş gücü, fiyat farklılıkları, tüketici zevkleri vb. nedenlerden dolayı ülkelerde üretilen ürün ve miktarının değişiklik göstermesi ülkelerin birbirleriyle ticaret yapması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Özden, 2014, s.59). Mal ticaretinin yanı sıra her ülkenin tüm hizmet faaliyetlerine yeteri kadar sahip olmaması hizmet ticaretini de gerekli hale getirmiştir. Dolayısıyla bu bölümde mal ticaretine yönelik geliştirilen dış

ticaret teorilerinin uluslararası hizmet ticaretine de uygulanabilirliği yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir.

1.2.3.1.Klasik dış ticaret teorileri

Tarih boyunca iktisatçılar bir ülkenin ekonomik olarak zenginleşmesini çeşitli faktörlerle açıklamışlardır. 1450-1750 yılları arasında iktisadi düşüncenin temelini oluşturan Merkantilizm akımına göre bir ülkede zenginliğin en temel kaynağı değerli madenlerdir. Öte yandan Merkantilizm dış ticaret fazlasının önemini ifade ederken, ekonomiye Devlet müdahalesini esas almaktadır. Fakat Sanayi Devrimi ile birlikte daha liberal görüşlerin ortaya çıkması ve kitlesel üretimin yaygın hale gelmesi Merkantilist politikaların yetersiz kalmasına ve zayıflamasına neden olmuştur. Öte yandan Adam Smith ve David Hume gibi iktisatçıların Merkantilizm'in aksine ticaret fazlasının geçici bir çözüm olduğu ve toplam dünya servetinin sabit olmadığı yönünde Merkantilizm akımına yönelik dile getirdikleri eksiklikler Merkantilizm'in hâkimiyet alanını daha da daraltmıştır (Seyidoğlu, 2017, s.26-28).

Adam Smith Ulusların Zenginliği (1776) adlı kitabıyla klasik liberalizmin temelini oluşturan, ekonomik insan, bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler ve görünmez el görüşleri ile Merkantilizm'in savunduğu korumacı bir dış ticaret politikasının geçerliliğini reddederek serbest dış ticaret anlayışını savunmuştur. Öte yandan Adam Smith dünyadaki toplam servetin sabit olmadığını, iş bölümü ve uzmanlaşmanın verimliliği arttıracığını belirterek ülke refahının yükseleceğini ifade etmiştir (Bayraktutan, 2003, s.176-177).

Smith Ulusların Zenginliği eserinde, Merkantilist akıma karşı savunduğu serbest ticaretin ve uzmanlaşmanın katkılarını mutlak üstünlük teorisi ile dile getirmektedir. Smith'in mutlak üstünlük teorisi'ne göre bir ülke, diğer ülkelere göre daha düşük maliyetle ürettiği malların üretiminde uzmanlaşmalı ve yüksek maliyetle ürettiği malları diğer ülkelerden satın almalıdır. Bu durumda birbirleriyle ticaret yapan her iki taraf da kazançlı çıkacak ve refah seviyeleri artmış olacaktır (Seyidoğlu, 2017, s.31). Hizmet sektörünün karmaşık yapısı itibarıyla mutlak üstünlükler teorisi ile açıklanması güç olsa da teoride ülkelerin sahip olduğu mutlak üstünlüklerin dikkate alınması hizmet ticaretinin bu teori ile açıklanabilme durumunu ortaya çıkarmaktadır. Zira herhangi bir ülkenin, mutlak üstünlüğe sahip olduğu bir hizmet alanında diğer ülkeler ile rekabet edebilme potansiyeline sahip olması ve maliyet konusundaki üstünlüğü nedeniyle

hizmet ticaretine yönelmesi mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla söz konusu ülkede rekabet avantajına sahip olunması mutlak üstünlük anlamına gelmektedir ki teorisinin temeli herhangi bir alandaki mutlak üstünlük durumunun varlığına dayanmaktaydı (Ekinci, 2004, s.16).

Smith'in teorisini bir adım daha geliştiren David Ricardo'nun mukayeseli üstünlük teorisi ülkelerin hangi malları ihraç edip hangi malları ithal edeceğini, belirli bir günde belirli emek miktarı ile üretilen malların üretimdeki üstünlük dereceleri ile açıklamaktadır. Bu durumda her iki ülke bu ticaretten karlı çıkmaktadır (Dinler, 2015, s.566). Bu teorisinin hizmet ticareti için de geçerliliği söz konusu olmaktadır. Zira karşılaştırmalı üstünlüğe sahip faktörlerin hizmet sektöründe etkin olduğu düşünüldüğünde bu faktörlerin ürettiği hizmet faaliyetlerinin ihraç edilmesi neticesinde ekonomik kazanç sağlanabilir. Dolayısıyla bu durum Ricardo'nun Mukayeseli Üstünlükler Teorisinin hizmet ticaretine uygulanabileceğini göstermektedir (Türkmen, 2012, s.36).

Heckscher-Ohlin teorisi, Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisinin devamı niteliğindedir. Bu teoriye göre bir ülke hangi malın üretimini, bol miktarda sahip olduğu dolayısıyla ucuz olan faktörle gerçekleştiriyorsa o malı ihraç etmeli, buna karşın hangi malın üretimini az miktarda sahip olduğu dolayısıyla pahalı olan faktörle gerçekleştiriyorsa o malı ithal etmelidir. Dolayısıyla bir ülke hangi üretim faktörüne bol miktarda sahipse söz konusu üretim faktörüyle ürettiği ve ihraç ettiği mal üretimde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmaktadır (Bozkurt, 2010, s.26).

1.2.3.2.Yeni dış ticaret teorileri (alternatif teoriler)

Merkantilizm'den faktör donatımı teorisine kadar geçen zaman diliminde dış ticareti açıklamaya yönelik teorilerde bir bütün olarak ülkeler arasındaki faktör farklılıkları üzerinde durulmuştur.1960'larda meydana gelen küreselleşme hareketi ile birlikte önceki teorilerin yeni dış ticaret biçimini açıklamada yetersiz kalması yeni teorilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu teoriler ülkenin bütününden ziyade mikro ekonomik anlamda firmaların verimliliklerinin açıklanmasına yöneliktir (Bakkalcı, 2013, s.70).

Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra sanayi ülkelerinin ticari ilişkilere başlaması ve iktisatçıların artan getiri, pazar sorunları, uzmanlaşma ve eksik rekabet konularını araştırmaya başlaması, bunun yanı sıra Heckscher-Ohlin teorisinin bu

konular üzerinde eksik kalan yönlerinin dikkat çekmesi yeni dış ticaret teorilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim geleneksel dış ticaret teorilerinde aynı malları üreten ülkelerin karşılıklı ticaretinin ve bir ülkede aynı malın hem ihraç ediliş hem de ithal edilmesi durumunun söz konusu olmaması gerekirdi. Fakat zamanla değişen ticari ilişkilerin geleneksel teoriler ile açıklanmasının zorlaşması sonucunda yeni teorilerin varlığı gerekli hale gelmiştir (Sen, 2010, s.5-6).

Çalışmanın bu bölümünde geliştirilen yeni dış ticaret teorilerinden nitelikli iş gücü teoremi, teknoloji açığı teoremi ve ölçek ekonomileri teoremine yönelik kısa bir açıklama yapılarak, bu teorilerin hizmet sektörü açısından değerlendirilmesine yer verilecektir.

D.B. Keesing ve I.B. Kravis tarafından geliştirilen nitelikli iş gücü teoremi dış ticareti, ülkelerin nitelikli iş gücü bakımından zengin veya fakir olması ile açıklamaktadır. Emeğin bol miktarda olduğu herhangi bir ülkede ticarete açılma neticesinde malların nispi fiyatları artmaktadır. Faktör donatımı teorisinde bu durum belli bir malın üretiminde uzmanlaşma anlamına gelmektedir. Fakat faktör donatımı teorisini anımsatan nitelikli iş gücü teoremine göre; nitelikli iş gücünün bol miktarda olduğu ülkeler, üretimin çoğunlukla nitelikli emeğe bağlı olduğu mallarda veya hizmetlerde uzmanlaşırlar. Öte yandan niteliksiz işgücüne sahip olan ülkeler ise çoğunlukla niteliksiz emeğin ürettiği mal ve hizmetlerde üstünlük sahibi olurlar. Dolayısıyla nitelikli iş gücü teoreminin, Heckscher-Ohlin teorisinin faktör donatımı kavramına ek olarak beşeri sermayeyi de dâhil ederek yeni bir dış ticaret teorisi geliştirdiği görülmektedir (Seyidoğlu, 2017, s.107; Salvatore, 2013, s.133-134).

Teknoloji açığı teoremine göre ise herhangi bir mal veya hizmeti ilk bulan veya üreten ülke bu mal veya hizmetin tek ve ilk ihracatçısı konumundadır. Fakat teknolojik gelişme ile birlikte taklitçilik, öğrenme vb. yollarla diğer ülkelerin de bu mal veya hizmeti üretecek potansiyele erişmesi taklitçi ülkenin daha düşük maliyetle söz konusu mal veya hizmeti üretmesine neden olur. Dolayısıyla bu durumda üretilen mal ve hizmetler taklitçi ülkeler tarafından ihraç edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu mal ve hizmetin ilk üreticisi olan ülkeler yüksek maliyetle üretmek yerine ithalatçı konuma düşmektedir (Seyidoğlu, 2017, s.108).

Uluslararası ticareti karşılaştırmalı üstünlük veya faktör donatımından hareketle açıklayan Heckscher-Ohlin teorisine karşın monopolcü rekabet teorisinde ise endüstri

içi ticaret temel alınarak bu ticaret, mal ticareti ve ölçek ekonomileri kavramlarına dayandırılarak açıklanmaktadır. Öte yandan karşılaştırmalı üstünlük veya faktör donatımı teorisinin malların homojenliği ve dolayısıyla tam rekabet piyasası varsayımlarına karşı çıkan monopolcü rekabet teorisine göre, malların homojenliğinin söz konusu olması halinde A ülkesi tarafından üretilen bir mal ihraç edilebilir fakat ithal edilemez. Oysa gerçek hayatta bir ülkede üretilen mal hem ihraç hem de ithal edilebilmektedir. Dolayısıyla bu teori sanayi malları üzerindeki ihracat ve ithalat durumunu açıklamakta ve sanayi mallarında homojenliğin değil farklılaştırmanın olduğunu savunmaktadır. Yani aynı anda aynı malın hem ihracat hem de ithalat durumu söz konusu olmaktadır. Bu durum mal farklılaştırmasına dayanan endüstri içi ticaret kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte monopolcü rekabet teorisi mal ticaretini açıklarken ölçek ekonomilerinden faydalanmaktadır. Bu bağlamda sanayi malları üreten firmalarda ölçeğe göre artan getiri durumu söz konusu olmakta ve dolayısıyla monopolcü rekabet piyasasının varlığını ortaya koymaktadır. Zira firmalar çok sayıda mal üretmek yerine bir veya birkaç mal üretmektedir. Bu nedenle söz konusu mallarda uzmanlaşma meydana gelmekte ve ihracat oranlarında artış gözlenmektedir (Dura, 2000, s.12-13).

Monopolcü rekabet teorisi, bireylere farklı ürün satın alma imkânı sağlama ve refahın artması üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ülkelerarası ticaretin satın alınabilecek ürün sayısını arttırması ve tercihlerde çeşitliliğin artması, bununla birlikte dış ticaretin ürün fiyatlarını düşürmesi ve alıcıya daha ucuza mal satın alma avantajı sağlaması refah oranlarına pozitif bir katkı sağlamaktadır (Suronavic, 2010, s.11).

Diğer bir dış ticaret teoremi olan ölçek ekonomileri teorisi, küçük ölçekli işletmelerin ölçek ekonomilerinden faydalanarak maliyetlerini düşürmesi ve bunun sonucunda büyük ölçekli işletmeler ile rekabet edebilme potansiyeline sahip olmasına dayanmaktadır (Dinler, 2015, s.571). Bu durum malların birçok küçük firma tarafından üretilmesi yerine büyük bir firma tarafından üretilmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Dış ticaret ise firmalar tarafından üretilen ürünlere olan talebi arttıran bir etki yaratmaktadır. Öte yandan ülkeler tüketici zevk ve tercihlerine yönelik üretilecek olan ürünü ve miktarı belirleyebilmektedir. Zira bir ülkede hangi ürün düşük maliyetle üretiliyorsa ve hangi mala olan dış talep yüksek ise söz konusu ülke bu mallar üzerinde uzmanlaşmakta ve azınlığın tercih ettiği malları diğer ülkelere ithal etmeye yönelmektedir. Dolayısıyla ülkeler birkaç ürün üretiminde uzmanlaşmakta ve diğer

ürünleri başka ülkelerden satın alarak dünya ülkelerinin birçok firma tarafından üretilen ürüne erişebilmesine yardımcı olmaktadır (Seyidoğlu, 2017, s.112-114).

1.2.4. Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Uluslararası hizmet ticareti ve ekonomik büyüme ilişkisi 1950’li yıllardan itibaren iktisatçılar tarafından önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere özellikle klasik iktisatçılar tarafından hizmet sektörü ekonomide verimliliği azaltan ve sanayi ile tarım sektörlerinden daha düşük paya sahip olan bir sektör olarak kabul edilmiştir. Hatta az gelişmiş ülkelerde hizmet sektörünün büyüme önünde engel oluşturan bir faaliyet alanı olduğu düşüncesi hâkim olmuştur. Bu durum uzun yıllar boyunca hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin açıklanmasına yönelik çalışmaları sekteye uğratmış olsa da küreselleşme sürecinin etkisiyle birlikte hizmetlerin dış piyasalarda aktif role sahip olması ve çeşitli hizmet faaliyetlerinin ortaya çıkması bu sektörün ekonomik katkısının incelenmesini gerekli hale getirmiştir (Türkmen, 2012, s.48).

Hizmet sektöründe çeşitliliğin giderek artması sektörün bir bütün olarak ekonomik etkisinin incelenmesini zorlaştıran bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle hizmet sektörünün çeşitli alt sektörlerle ayrılması ekonomik etkisinin daha kolay açıklanabilmesine yardımcı olmaktadır. Nitekim literatürde doğrudan hizmet ticareti ile ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çalışmaların yanında, ayrıca hizmet alt sektörlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmalar da mevcuttur (Uluğ ve Türker, 2021, s.970). Bu bağlamda François ve Schuknecht (1999) yaptıkları çalışmada finansal hizmet ticaretinin ekonomik büyüme içindeki payını incelemiş ve söz konusu sektör ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Öte yandan Mattoo vd. (2001)’nin telekomünikasyon hizmetlerine yönelik yaptıkları çalışmada telekomünikasyon hizmet ticaretinin fazla olduğu ülkede ekonomik büyüme performansının da yüksek olduğunu elde etmişlerdir. Turizm sektörünün ekonomik büyümeye olan katkısını araştıran Bahar (2006) ise çalışmasında dış turizm faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Dolayısıyla literatürde de görüldüğü üzere hizmet alt sektörlerinin uluslararası alandaki etkinliğinin artması genel olarak ekonomik büyümeye olumlu bir şekilde yansımaktadır.

Uluslararası hizmet ticaretinin gelişmesi, sanayi ve tarım sektörlerinin de gelişmesini hızlandırmakta ve dolaylı yoldan da ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Nitekim tarım ve sanayi sektörleri giderek artan ve gelişen hizmet faaliyetlerine daha kolay ve düşük maliyetle ulaşarak hem üretim maliyetlerini düşürmekte hem de daha fazla ürün ihracatı yapabilmektedir (Uluğ ve Türker, 2021, s.970). Ulaşım, bankacılık, taşımacılık, reklam vb. hizmetlerin artması tarım ve sanayi sektörlerine kolaylık sağlayarak daha fazla üretim ve düşük maliyet sonucu verimlilik artışı sağlamaktadır. Bu durum hizmet sektörünün diğer sektörler aracılığıyla ekonomik büyümeye olan katkısı şeklinde açıklanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE HİZMET TİCARETİ

2.1. Dünya’da Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Gelişimi

Hizmet sektörü 20.yy’ın başlarına kadar ekonomik bir kavram olarak dikkate alınmamış, sanayi ve tarım sektöründe üretilen ürünlerin tüketiciye ulaştırılmasından ibaret olan verimsiz bir sektör olarak değerlendirilmiştir. 20. yy’ın ortalarına doğru sektörlerin gelişmişlik düzeylerinde değişimler meydana gelmiş ve tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir evrim gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde hizmet sektöründe küçük çaplı gelişmeler meydana gelse de sektörün tam anlamıyla gelişme göstermesi II. Dünya Savaşı’ndan sonrasına dayanmaktadır (Şentürk, 1996, s.24). Savaştan sonra özellikle sanayi sektöründe meydana gelen gelişmeler işgücü dağılımı ve şehirlerin ekonomik faaliyetlerinde değişikliklere neden olmuştur. Sanayi sektöründeki ilerleme ise üretim ve hizmet sektörü arasındaki ilişkiye paralel olarak hizmet sektöründe büyümeye olanak sağlamıştır (Demiray, 1998, s.11).

Sanayi sektöründe ortaya çıkan gelişmelerin yanı sıra hizmet sektörünün gelişmesine katkı sağlayan başka bir husus da ülkelerin yerli üretim dışında dış pazarlara açılma isteğidir. Malların ülkeler arasında dolaşımı ve yabancı firmalara ürün tanıtımı konusunda ülkeler hizmet sektörüne ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda hizmet sektörü önemli bir gelişme gösterirken aynı zamanda sanayi ve tarım sektörlerinin üretim süreçlerine de olumlu bir katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu durum ekonomik gelişme sürecinde sektörlerin karşılıklı etkileşim içinde olduklarını göstermektedir (Bayat vd., 2015, s.61-63)

Hizmet sektörünün ülke ekonomilerine olan önemli katkısı ile birlikte özellikle sektördeki yüksek istihdam oranlarının refaha olan pozitif katkısı sektörün ekonomik

gelişmişlik göstergesi olarak ifade edilmesine neden olmuştur (Yeşilyaprak, 2018, s.599). Öte yandan hem insan ihtiyaçlarının karşılanmasında hem de milli gelire olan katkısı nedeniyle de hizmet sektörüne olan talep giderek artmakta ve bu durum sektöre rekabet avantajı sağlamaktadır (Midilli, 2011, s.5). Hizmet sektörünün hem milli gelire hem de istihdama olan katkısının daha iyi anlaşılabilmesi için 3 sektörün GSYH ve istihdam oranları sayısal rakamlar yardımıyla karşılaştırmalı olarak açıklanacaktır.

Tablo 2.1. Dünya’da GSYH’nin Sektörel Dağılımı

Yıl	TARIM	SANAYİ	HİZMET
1995	3,86	29,92	64,95
1996	3,98	29,29	63,90
1997	3,87	28,35	62,46
1998	3,74	27,51	63,37
1999	3,53	27,47	63,75
2000	3,40	27,84	63,63
2001	3,38	26,91	64,61
2002	3,34	26,42	65,07
2003	3,33	26,42	64,87
2004	3,37	26,81	64,20
2005	3,25	27,29	63,68
2006	3,23	27,80	62,96
2007	3,40	27,86	62,59
2008	3,56	28,18	62,23
2009	3,69	26,64	64,16
2010	3,88	27,58	62,78
2011	3,99	28,10	61,98
2012	4,02	28,09	62,18
2013	4,15	27,76	62,29
2014	4,13	27,50	62,54
2015	4,22	26,79	64,25
2016	4,17	26,23	64,86
2017	4,14	26,70	64,35
2018	3,94	27,15	64,10
2019	4,01	26,64	64,67
2020	4,39	26,33	65,73

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

GSYH oranları bir ülkede ekonomik gelişmenin önemli göstergelerinden bir tanesidir. Günümüzde tarım sektörü %4’lük bir oranla GSYH’ye en az katkı sağlayan sektör konumundadır. Bunun yanı sıra sanayi sektörünün GSYH’ye katkısı %29’larda iken, %65’lik bir oranla hizmet sektörü GSYH için önemli bir sektör durumundadır. 1995 yılında tarım sektöründe GSYH oranı %3,86 iken bu oran 2020 yılında %4,39’a yükselmiştir. Bununla birlikte 1995 yılında hizmet sektörünün GSYH oranları %64,95

iken 2020 yılında %65,73'e yükseldiği görülmektedir. Söz konusu yıllar arasında sanayi sektöründe ise, GSYH oranları %29,92'den %26,64'e gerilemiştir.

Hizmet sektörü son yıllarda ülke ekonomilerinin hızlı bir şekilde gelişme gösterdiği önemli sektörlerin başında yer almakta ve hizmetlere yönelik faaliyetlerin ekonomik etkinliği de giderek artmaktadır (Şit ve Şit, 2013, s.41). Bu bağlamda dünyada seçilmiş bazı ülkelerde hizmet sektörünün büyüme hızı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.2. Dünyada Seçilmiş Bazı Ülkelerde Hizmet Sektörünün Büyüme Hızı

YIL	ALMANYA	ABD	KANADA	ARJANTİN	BREZİLYA
2012	0,78	2,23	1,78	0,67	2,90
2013	0,95	1,15	2,15	1,91	2,75
2014	1,25	2,27	2,65	-1,64	0,99
2015	1,35	2,72	1,45	2,66	-2,73
2016	1,50	1,88	1,89	-0,01	-2,22
2017	2,49	2,02	2,91	2,57	0,77
2018	1,17	2,84	2,82	-0,79	2,09
2019	1,75	2,35	2,49	-3,05	1,51
2020	-3,10	-2,40	-4,97	-10,62	-4,34
2021	2,27	6,63	5,35	9,05	4,72
YIL	ÇİN	HİNDİSTAN	RUSYA	AB	TÜRKİYE
2012	8,01	8,33	4,66	0,30	5,90
2013	8,30	7,66	2,28	0,38	7,45
2014	8,34	9,81	1,49	1,34	6,09
2015	8,78	9,44	-2,05	1,82	5,64
2016	8,10	8,46	-0,42	1,78	3,41
2017	8,27	6,34	1,89	2,69	7,57
2018	7,98	7,17	2,81	2,15	4,78
2019	7,18	6,34	2,45	2,13	2,70
2020	1,95	-7,82	-2,68	-5,59	0,64
2021	8,18	8,44	4,84	5,03	12,65

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

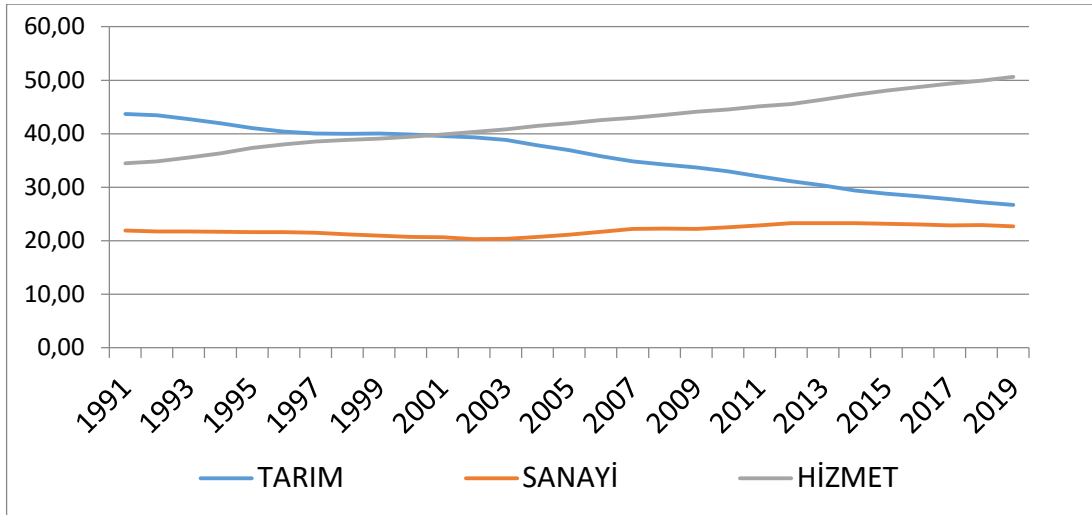
Dünyada seçilmiş bazı ülkelerde son 10 yılda hizmet sektörünün büyüme hızı incelendiğinde 2021 yılında en yüksek büyüme hızına sahip olan ülkenin Türkiye olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu yılda Arjantin %9,05'lik bir büyüme ile ikinci sırada yer alırken, bunu %8'lik bir oran ile Çin ve Hindistan takip etmektedir. Almanya ise seçilen ülkeler arasında 2021 yılında %2'lik bir büyüme hızı ile en düşük orana sahiptir. 2012 yılında Türkiye'de hizmet sektörünün büyüme hızı %5,9 iken, 2021 yılında bu oran iki katından fazla artarak %12,65 olmuştur. Her ülkede olduğu gibi Türkiye'de kriz dönemlerinde hizmet sektörünün büyüme hızı düşse de ülkemiz, seçilen ülkeler arasında sıçramalarla hizmet sektöründe en yüksek büyüme hızına sahip olmayı başaran bir ülkedir. 2012-2021 yılları arasında hizmet sektörüne yönelik gelişme

aşamasını büyük ölçüde tamamlamış olan Çin ve Hindistan'ın her yıldaki büyüme oranı diğer ülkelerinkinden fazla olmasına rağmen oranların artmadığı ve sabit kaldığı tabloda göze çarpan başka bir ayrıntıdır. Öte yandan 2020 yılında pandemi sürecinin etkisi ile tüm ülkelerde hizmet sektörü büyüme oranlarında ciddi bir düşüş meydana geldiği gözlenmektedir.

Ülkelerin ekonomik olarak gelişmeye başlaması aşamasında önem arz eden konulardan bir tanesi de çalışanların sektörlere göre dağılımıdır. Bu aşamada gelişme seviyesi arttıkça hizmet sektöründe istihdam oranları da artmaktadır. Sanayileşme ile birlikte tarım sektöründe istihdam edilen iş gücü sanayi sektörüne doğru kaymaktadır. Bununla birlikte hizmet sektörü sanayileşme aşamasını tamamlayan gelişmiş ülkelerde en yüksek istihdam oranlarını barındıran bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır (Yurtsızoglu, 2015, s.24).

Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam oranları incelendiğinde 1990'lı yıllarda çalışan nüfus oranlarında tarım sektörünün payı diğer iki sektöre göre fazla iken, 2000'li yıllara gelindiğinde tarımdaki nüfusun hizmet sektörüne kaydığı görülmektedir. Tarım sektöründen hizmet sektörüne doğru bir emek akışı olurken sanayi sektöründe yıllar itibariyle çok az bir değişim olduğu göze çarpmaktadır. Tarımdaki iş gücünün diğer sektörlerle geçmesinin temel nedeni ise teknolojik gelişme neticesinde tarım sektöründeki makineleşmenin sektördeki işgücü ihtiyacını azaltmasıdır. Bu bağlamda tarım dışındaki diğer sektörlerin makineleşme ile birlikte tarım sektöründen uzaklaşan işgücünü karşılayacak iş imkânları yaratma potansiyeline sahip olması gerekmektedir. Zira diğer sektörlerin, açığa çıkan işgücünü istihdam edecekleri çalışma alanlarına sahip olmaması iş gücünün tarım kesiminde kalarak gizli işsizlik oranlarının artmasına neden olacaktır (Yıldız, 2014, s.4). Son yıllarda tarım sektöründen hizmet sektörüne doğru gerçekleşen emek akışı, hizmet sektöründe yeni iş alanlarının varlığını ve istihdama olan pozitif katkısını ortaya koymaktadır.

Hizmet sektörünün gelişmesine paralel olarak yeni iş alanlarının ortaya çıkması sektörde çalışan kişi sayısında artışa neden olmaktadır. Dünya'da istihdamın sektörlere göre dağılımını gösteren tablo incelendiğinde 1991-2019 yılları arasında toplam istihdam içinde tarım sektörünün payının azaldığı ve hizmet sektörü payının arttığı görülmektedir.

Grafik 2.1. Dünyada İstihdamın Sektörel Dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

1991 yılında toplam istihdam içinde tarım sektörünün payı %43 iken 2019 yılında sektörün istihdam içindeki payı azalarak %26 olmuştur. Bunun yanı sıra hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1991 yılında %34 iken bu pay 2019 yılında %50'ye yükselmiştir. Sanayi sektörü ise 1991 yılında %21'lik bir paya sahip olup çok az bir yükseliş ile 2019 yılında %22 olmuştur.

Klasik iktisat yaklaşımının kalkınma sürecindeki varsayımına göre tarım sektöründen sanayi sektörüne ve sanayi sektöründen de hizmet sektörüne doğru bir eğilim söz konusu olmaktadır. Burada sanayi sektörü kalkınmanın göstergesi olarak ifade edilmektedir. Fakat hizmet sektörü gerek istihdam ve katma değer yaratması gerekse üretim ve tüketimdeki etkinliği açısından gelişme sürecinde ülke ekonomilerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca hizmet sektörünün gelişme sürecindeki önemli etkisi dikkate alındığında sanayi sektöründen bağımsız bir sektör olarak değil, kaynakların ve yatırımların hizmet sektörü yanında aynı zamanda sanayi sektörüne de kaydırılması kalkınma sürecinde ülke ekonomilerine katkı sağlayacaktır (Ersungur, 1993, s.2).

Sanayi Devrimi'nden önce tarım sektörü ekonomik kalkınmanın birincil kaynağıydı. Dolayısıyla bu dönemde işgücünün önemli bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmekte ve tarım sektörü gelir kaynağı olarak görülmekteydi (Yıldırım, 2019, s.359). Sanayi Devrimi ile birlikte tarım sektörünün ekonomik rolü azalmış ve hizmet sektörü ekonomik kalkınmada etkin bir role sahip olmuştur. Özellikle tekstil sektöründe çoğunlukla kadınlar istihdam edilmiş ve bu şekilde sanayileşme sürecine

katkı sağlanmıştır (Erarslan, 2009, s.1). Ayrıca 2.Dünya savaşından sonra kadınların toplumsal rolü, cinsiyet ayrımcılığı vb. konuların sorgulanmaya başlanması da kadın istihdamının artmasında önemli bir etki yaratmıştır (Gerni, 2001, s.6). Dolayısıyla kadınların iş hayatına atılmasının kalkınma sürecine etkisi önem arz eden bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki tabloda cinsiyet ayrımına göre istihdamın sektörlerdeki dağılımına değinilecektir.

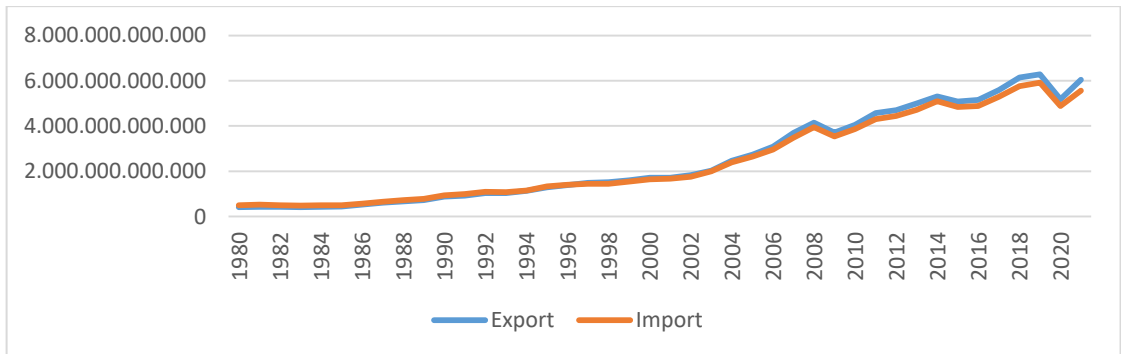
Tablo 2.3. Dünyada İstihdam Edilen Kadın ve Erkeklerin Sektörel Dağılımı

	HİZMET SEKTÖRÜ		SANAYİ SEKTÖRÜ		TARIM SEKTÖRÜ	
YIL	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK
1991	38,58	31,80	18,67	23,93	42,75	44,27
1992	39,00	32,14	18,47	23,86	42,53	44,00
1993	39,85	32,79	18,44	23,86	41,71	43,35
1994	40,84	33,46	18,30	23,88	40,87	42,67
1995	42,06	34,33	18,15	23,79	39,79	41,88
1996	42,85	34,91	18,07	23,85	39,09	41,25
1997	43,46	35,32	17,79	23,84	38,75	40,83
1998	43,84	35,61	17,37	23,62	38,79	40,77
1999	44,00	35,86	16,99	23,48	39,02	40,67
2000	44,34	36,21	16,58	23,43	39,08	40,37
2001	44,81	36,59	16,38	23,40	38,82	40,00
2002	45,44	37,05	15,81	23,24	38,75	39,71
2003	45,90	37,45	15,67	23,40	38,44	39,15
2004	46,84	38,00	15,83	23,85	37,33	38,15
2005	47,37	38,40	16,13	24,37	36,50	37,22
2006	48,35	38,82	16,39	25,04	35,27	36,14
2007	48,95	39,06	16,71	25,76	34,34	35,17
2008	49,83	39,39	16,56	25,94	33,61	34,66
2009	50,76	39,83	16,34	25,97	32,91	34,20
2010	51,33	40,11	16,43	26,37	32,24	33,52
2011	52,20	40,56	16,63	26,84	31,17	32,60
2012	52,93	40,83	16,95	27,36	30,11	31,81
2013	54,07	41,49	16,75	27,44	29,18	31,07
2014	55,20	42,24	16,65	27,55	28,15	30,22
2015	56,09	42,91	16,36	27,46	27,55	29,63
2016	56,94	43,42	16,13	27,41	26,93	29,17
2017	57,70	44,04	15,91	27,32	26,39	28,64
2018	58,35	44,47	15,91	27,46	25,75	28,07
2019	59,14	45,14	15,53	27,27	25,33	27,60

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Tablodaki veriler incelendiğinde 1991 yılında hizmet sektöründe kadın istihdamı %38,58, sanayi sektöründe kadın istihdamı %18,67, tarım sektöründe kadın istihdamı ise %42,75'tir. Öte yandan söz konusu yılda hizmet sektöründe erkek istihdamı %31,80, sanayi sektöründe erkek istihdamı %23,93, tarım sektöründe erkek istihdamı ise %44,27'dir. Görüldüğü üzere 1991 yılında tarım sektöründe hem kadın hem de erkek istihdam oranları diğer sektörlerdeki istihdam oranlarına göre fazladır. 2019 yılına gelindiğinde hizmet sektöründe kadın istihdamının %59,14, sanayi sektöründe kadın istihdamının %15,53, tarım sektöründe kadın istihdamının %25,33 olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Hizmet sektöründe erkek istihdamı ise bu yılda %45,14, sanayi sektöründe erkek istihdamı %27,27, tarım sektöründe erkek istihdamı ise %27,60 olmuştur. Dolayısıyla daha önce tarım sektöründe yüksek olan kadın ve erkek istihdam oranlarının yıllar itibariyle azaldığı ve günümüzde hem kadın hem de erkek istihdamının hizmet sektöründe arttığı görülmektedir. Bununla birlikte 1991-2019 yılları arasında hizmet sektöründe kadın istihdamı her yılda erkek istihdamından fazladır. Bunun yanı sıra sanayi sektöründe tüm yıllarda erkek istihdamının kadın istihdamından fazla olduğu tablodan çıkarılan başka bir ayrıntıdır.

1970'li yılların ortalarından itibaren hizmet sektörü ülkelerin ekonomik olarak gelişmesinde ve ülkelerdeki istihdam oranlarına olan katkısı itibariyle önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte hizmet ticareti 1980'lerin başına kadar göz ardı edilse de teknolojik ilerleme ve özellikle GATS anlaşmasından sonra hizmet ticaretine yönelik kısıtlamaların kaldırılması, 1980'lerin ortası itibariyle ülkeler arasında hizmet ticaretinin artmasına zemin hazırlamıştır (Azizağaoğlu, 2020, s.50). 1980 yılından sonra hizmet ticaretinin gelişime eğilimi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Grafik 2.2. Dünyada Toplam Hizmet İhracat ve İthalat Oranları

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Dünyada toplam hizmet ihracat ve ithalat oranlarını gösteren tablo incelendiğinde 1980 yılından itibaren hem ihracat hem de ithalat oranlarında artış olduğu görülmektedir. Öte yandan 2020 yılında dünya çapında ihracat ve ithalat oranlarında düşüş meydana gelmesi pandemi sürecinin uluslararası ticaret üzerindeki olumsuz etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra hizmet sektöründe yaşanan teknolojik gelişme ve ticari engellerin ortadan kaldırılması neticesinde uluslararası ticaret, yapısal bir değişime uğramıştır. Bununla birlikte çeşitli hizmet alanları uluslararası ticarete entegre olmaya başlamıştır. Hizmet ticareti özellikle 1980 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde büyüyerek Dünya ihracatının önemli bir kısmını oluşturmuştur (Azizağaoğlu, 2020, s.57). Öte yandan 1994 yılında GATS'nin kabul edilmesi hizmet ticaretinin gelişimine katkı sağlayan bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bazı ülkeler hizmet ticaretinden önemli ekonomik kazançlar sağlamaktadır. 2017-2021 yılları arasında uluslararası hizmet ihracatında önde gelen ülkeler aşağıdaki tabloda açıklanmıştır.

Tablo 2.4. Dünyada En Çok İhracat Yapan Ülkeler

	2017	2018	2019	2020	2021
Amerika Birleşik Devletleri	837474000	865549000	891177000	726433000	795273000
Birleşik Krallık	376023000	416902000	417764000	385745000	417545000
Çin	228090000	271451000	283192000	280629000	392198000
Almanya	320866000	354410000	352395000	310661000	377236000
İrlanda	182817000	223489000	257650000	278777000	337759000
Fransa	274435000	302735000	296277000	254632000	303028000
Hollanda	220726000	260177000	275933000	224231000	247556000
Hindistan	185294000	204956000	214762000	203145000	240657000
Singapur	170988000	205154000	215511000	209679000	229866000
Japonya	186879000	194130000	209501000	162016000	167851000
Lüksemburg	101279000	112436000	115588000	121378000	140047000
Belçika	117594000	124950000	124293000	121554000	136653000
İsviçre	127073000	137653000	133001000	116613000	134785000
Kore Cumhuriyeti	89701000	103678000	103839000	90106000	122741000
İspanya	143650000	155756000	157058000	90233000	119046000
Kanada	94612000	105359000	112771000	93801000	103790000
İtalya	112212000	123435000	122421000	85559000	102421000
Birleşik Arap Emirlikleri	70508000	71831000	90265000	78121000	101838000
Danimarka	71859000	82503000	83635000	76178000	93382000
Polonya	57540000	68212000	70233000	66117000	80572000
İsveç	74363000	73583000	77909000	68482000	79036000
Hong Kong, Çin	104102000	113144000	101959000	66898000	76763000

İsrail	44034000	50640000	55528000	53572000	71785000
Avusturya	67106000	75862000	76489000	64857000	70210000
Türkiye	53481000	58627000	62741000	35429000	58153000

Kaynak: Trade Map, 2022

1980 yılından günümüze kadar hizmet ticareti önemli bir gelişme göstermiş olup hali hazırda toplam ihracatın %20’lik bir kısmını oluşturmaktadır (Azizağaoğlu, 2020, s.57). Tablo 2.4’teki veriler incelendiğinde 2017-2021 yılları arasında dünyada en çok ihracat yapan ülkelerin başında ABD ve Birleşik Krallık olduğu görülmektedir. 2017-2020 yılları arasında en çok ihracat yapan ülkeler arasında 3. Sırada yer alan Almanya ise 2021 yılında ihracat oranlarında düşüşe geçmiştir. Ayrıca 2021 yılında Çin’in ihracat oranlarında artış olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2.5. Dünyada En çok İthalat Yapan Ülkeler

	2017	2018	2019	2020	2021
Amerika Birleşik Devletleri	548475000	565395000	593594000	466537000	550025000
Çin	467589000	525154000	500680000	381088000	441312000
Almanya	347971000	374971000	375515000	311055000	381033000
İrlanda	231950000	242788000	375826000	349475000	341456000
Fransa	246817000	273987000	269414000	235862000	258299000
Birleşik Krallık	229322000	264868000	267752000	211821000	242926000
Hollanda	216515000	259493000	265608000	213055000	236765000
Singapur	181388000	200479000	205735000	203833000	223580000
Japonya	193037000	203379000	219427000	197003000	207337000
Hindistan	154595000	176059000	179430000	153737000	195956000
İsviçre	129086000	133251000	132228000	126594000	142347000
Belçika	115028000	124029000	123765000	119511000	134494000
Kore Cumhuriyeti	126435000	133047000	130684000	106296000	127120000
İtalya	116491000	126883000	123238000	93882000	113497000
Lüksemburg	77480000	87325000	92079000	96402000	110508000
Kanada	111892000	122158000	126329000	97928000	104903000
Danimarka	63064000	73486000	76409000	71922000	81723000
İsveç	69991000	71979000	74946000	68661000	79962000
Birleşik Arap Emirlikleri	71807000	72321000	88196000	61865000	76106000
Rusya Federasyonu	88864000	94728000	99000000	64832000	75902000
Suudi Arabistan	78575000	83952000	78660000	56264000	73281000
İspanya	71425000	82533000	86290000	60968000	73053000
Avusturya	55657000	64166000	66032000	55872000	66987000
Tayland	46668000	54939000	56855000	46853000	65501000
Hong Kong, Çin	77750000	81642000	80940000	54949000	61695000
Brezilya	72782000	71374000	69765000	49517000	50275000
Polonya	37423000	43117000	43522000	40126000	49339000

Norveç	49839000	52196000	52625000	37236000	41362000
Taipei, Çin	53975000	56831000	56902000	37457000	39562000
Avustralya	68715000	73600000	72112000	39001000	39272000
Meksika	37352000	40493000	39976000	28082000	38656000
Finlandiya	30405000	35521000	36558000	31875000	35696000
Malezya	42443000	44602000	43711000	33364000	35609000
Katar	31427000	32504000	35416000	34698000	34340000
İsrail	29115000	30806000	32237000	23936000	32073000
Türkiye	27148000	28453000	28657000	23891000	31602000

Kaynak: Trade Map, 2022

2017-2021 yılları arasında en çok ithalat yapan ülkelere ait tablo 2.5 incelendiğinde ABD ve Çin'in ithalat oranlarının en yüksek olduğu görülmektedir. 2017-2018 yılında Almanya en çok ithalat yapan ülkeler arasında 3. sırada yer alırken 2019 itibariyle ithalat oranlarında düşüşe geçmiş ve 2021 yılında tekrar ithalat oranları artmıştır. Bunun yanı sıra 2019-2020 yılında İrlanda'da ithalat oranlarının arttığı görülmektedir.

Hizmet sektörü büyüme aşamasında çeşitli sektörleri nedeniyle dengesiz bir şekilde gelişmektedir. Çünkü her alt sektörün ekonomik önemi birbirinden farklıdır (Bozgeyik vd., 2016, s.107). Örneğin bir ülkede turizm sektörünün ekonomik gelir kaynağı olarak görülmesi ve alt yapısının turizm faaliyetlerine elverişli olması bu sektörün gelişimine yönelik çabaların artması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla söz konusu ülkede yatırımların turizm sektörüne aktarılması diğer sektörlerin daha geri planda kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle hizmet alt sektörlerinin ekonomik payları ülke bazında değil de Dünya ortalamasına göre alındığında hizmet sektörünün gelişme derecesi daha sağlıklı bir şekilde ifade edilebilecektir. Bu bağlamda dünyada hizmet alt sektörlerinin toplam hizmet sektörü ihracatı içindeki payı aşağıdaki tablodan hareketle açıklanmıştır.

Tablo 2.6. Dünyada Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet Sektörü İhracatı İçindeki Payı

ALT SEKTÖRLER	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ulaşım	20,73	20,11	19,80	19,20	18,88	17,88	16,90	17,04	16,97	16,64
Seyahat	24,22	24,07	24,16	24,58	23,87	24,06	24,22	24,00	23,52	23,36
İnşaat	2,17	2,12	2,08	1,97	2,06	1,91	1,73	1,94	1,90	1,75
Finansal Hizmetler	9,19	9,42	9,20	9,27	9,05	9,12	8,91	8,80	8,55	8,32
Telekominikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	7,86	8,14	8,32	8,55	9,02	9,57	9,59	9,67	10,41	10,94
Diğer Hizmetler	34,33	35,70	35,87	35,99	36,55	36,83	38,12	37,77	37,74	37,89

Kaynak: Trade Map, 2022

Hizmet alt sektörlerinin toplam hizmet sektörü ihracatı içindeki payları incelendiğinde 2010-2019 yılları arasında seyahat ve ulaşım sektörlerinin önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ulaşım ve seyahat sektörlerinden sonra finansal hizmetler, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri de toplam hizmet ihracatı içinde yüksek bir paya sahiptir. 2010 yılında seyahat sektörü %24,22'lik bir payla en yüksek ihracat payına sahipken, bunu %20,73'lük bir payla ulaşım sektörü takip etmektedir. Bununla birlikte finansal hizmetlerin toplam hizmet ihracatı içindeki payı %9,19, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetlerinin payı ise %7,86'dır. 2019 yılına gelindiğinde ulaşım, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri paylarındaki değişimler göze çarpmaktadır. Ulaşım sektörünün toplam hizmet ihracatı içindeki payı düşerek %16,64 olurken, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetlerinin payı yükselerek %10,94 olmuştur.

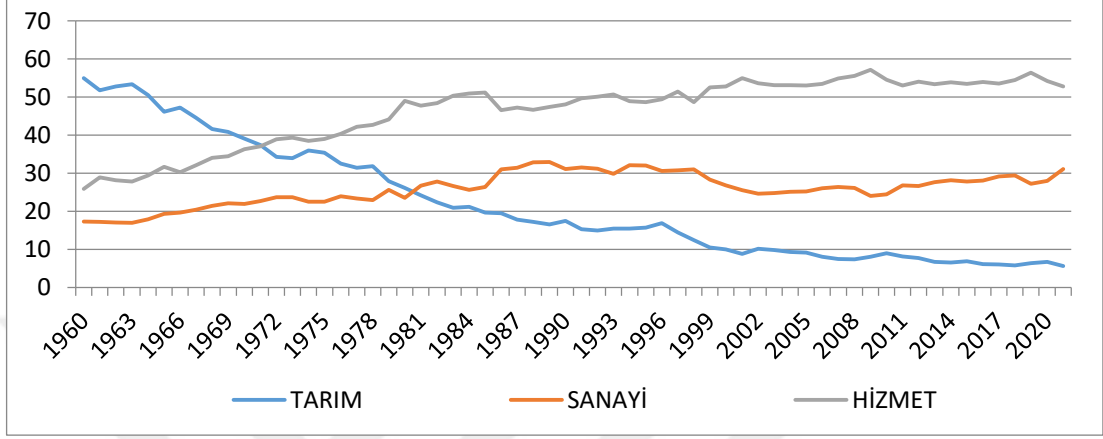
2.2. Türkiye’de Hizmet Sektörü ve Ticaretinin Gelişimi

Gelişmekte olan ülkeler, serbestleşme ile birlikte uluslararası ticaret hacmi arttıkça ülkede milli gelire katkı sağlayacak sektörler ağırlık vermektedir. Ekonomik büyüme çabasında olan Türkiye de hizmet sektörünün gelir sağlayıcı etkisinden faydalanmak için sektörün gelişimine katkı sağlayan politikaları benimsemekte ve uluslararası piyasada rekabet etme potansiyeline sahip olmaktadır (Çeştepe ve Ergün, 2011, s.50)

Türkiye’de ekonomik gelir kaynağı olarak görülmesi nedeniyle hizmet sektörünün geliştirilmesine yönelik çeşitli politikalara yer verilmiş olsa da gelişim sürecinde sanayi sektörünün payının unutulmaması gerekmektedir. Nitekim sanayi sektöründe üretilen malların taşınması için ulaşım hizmetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Öte yandan sanayi sektöründe çalışmak üzere kırdan kente yapılan göç hareketleri için eğitim hizmetlerinin geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ürünlerin uluslararası satışı için bankacılık hizmetlerinin geliştirilmesi önem arz etmektedir (Bozgeyik vd., 2016, s.107). Dolayısıyla bu durum gelir kaynağı olarak ifade edilen hizmet sektörünün gelişmesinin, sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu alanların geliştirilmesi ile gerçekleştiğini göstermektedir.

Ekonomik kalkınma sürecinde gelişmişlik seviyelerinin artırılması amacıyla uygulanan ekonomi politikaları, bazı sektörlerin ekonomiye olan katkısını arttırırken,

bazı sektörlerin katkısını ise azaltmaktadır. Ülkemizde söz konusu politikalar ile birlikte tarım sektörünün ekonomik payı azalırken, sanayi sektöründe önemli bir farklılık olmamakla birlikte hizmet sektörünün ekonomiye olan katkısının önemli derecede artış gösterdiği gözlemlenmektedir (Bozgeyik vd., 2016, s.102). Türkiye’ de tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin GSYH’ye olan katkısı aşağıdaki grafik yardımıyla açıklanmıştır.

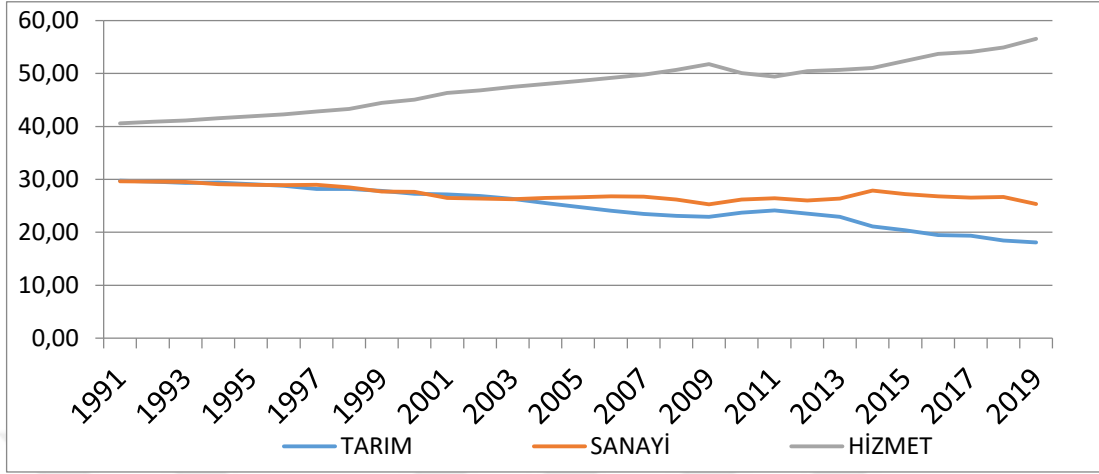
Grafik 2.3. Türkiye’de GSYH’nin Sektörel Dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Türkiye’de yıllar itibariyle GSYH’nin sektörel dağılımını gösteren tabloda görüldüğü üzere 1960 yılından sonra tarım sektörünün GSYH içindeki payında düşüş meydana gelmiştir. 1960 yılında tarım sektörünün GSYH içindeki payı %55’lerdeyken, 2020 yılında %7’lere düştüğü görülmektedir. Hizmet sektörünün GSYH içindeki payı ise 1960 yılında %25 iken bazı yıllarda bu pay azalsa da 2020 yılında sektör payı yükselerek %54 olmuştur. Dolayısıyla özellikle kriz dönemlerinde Türkiye’de hizmet sektörünün GSYH’ye olan katkısının düştüğü fakat günümüzde en büyük katma değer sağlayan bir sektör olduğu söylenebilmektedir. Sanayi sektörünün GSYH’ye olan katkısı ise 1960-1980 yılları arasında diğer sektörlerle göre az da olsa artış göstermiştir. 2001 ve 2008 yıllarındaki mali krizin etkisi ile ekonomik faaliyetlerin yavaşlaması sonucu GSYH içinde sanayi sektörü payının düştüğü görülmektedir.

Bir ülkede refah düzeyinin artırılması noktasında sektörlerle yönelik istihdam oranlarındaki ve katma değerdeki artışlar önemli bir kaynak niteliğindedir. Zira daha fazla istihdam olanakları işsiz kesime iş imkânı sunarak bu kesimin gelir seviyesinin artmasına olanak sağlamakta ve tüketim oranlarını arttırmaktadır. Dolayısıyla talepte meydana gelen artış üretim kapasitesinin artması ve yeni istihdam alanlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Renkow, 2003, s.504). Katma değer yaratan sektörlerin

istihdam hacmine etkisinin açıklanması sektörlerin gerçek ekonomik gücünün ortaya konulması açısından gereklidir. Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam oranları incelenmiştir.

Grafik 2.4. Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Hizmet sektörü, GSYH’ye olan ekonomik etkisinin yanı sıra geniş iş imkânları sunması nedeniyle istihdam oranlarına da pozitif bir katkı sağlamaktadır. Sektör geliştikçe nitelikli işgücü yanında aynı zamanda düşük nitelikli işgücüne de çeşitli istihdam olanakları sağlamaktadır. Ülkemizde istihdamın sektörel oranlarını gösteren tablo incelendiğinde 1991-2019 yılları arasında tarım ve sanayi sektörlerindeki istihdamın toplam istihdam içindeki payları azalırken, emek yoğun bir sektör olması nedeniyle hizmet sektörünün payının ise arttığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu durum hizmet sektöründeki gelişmenin istihdama olan önemli katkısına işaret etmektedir.

2000’li yıllardan önce Türkiye’de tarım sektörü, istihdam oranlarına önemli bir katkı sağlamaktaydı. Bu dönemlerde düşük ücret, işsizlik vb. sorunlar nedeniyle istihdam kalitesi düşük olsa da özellikle kırsal alanlarda tarım sektörü toplam istihdama katkısı açısından önem arz etmektedir (Çakır vd., 2005, s.238). Fakat tarım sektörünün istihdama etkisi 1991 yılında %30 civarındayken, 2000 yılında bu oranın %2’ye düşerek günümüze kadar bu düşüşle devam ettiği görülmektedir. Sanayi sektöründe ise söz konusu yıllar arasında çok fazla değişme yaşanmamıştır. 1991 yılında sanayi sektöründe istihdam oranları %29 iken, 2019 yılında bu oran %25’e düşmüştür. Hizmet sektöründe istihdam oranlarına bakıldığında 1991 yılında istihdam oranı %40’lardayken, 2019 yılında bu oranın %56’ya yükseldiği görülmektedir.

Türkiye’de istihdam edilen kadın ve erkek oranlarının sektörlere göre yıllar itibariyle değiştiği görülmektedir. Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam oranlarının cinsiyet ayrımına göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.7. Türkiye’de İstihdam Edilen Kadın ve Erkeklerin Sektörel Dağılımı

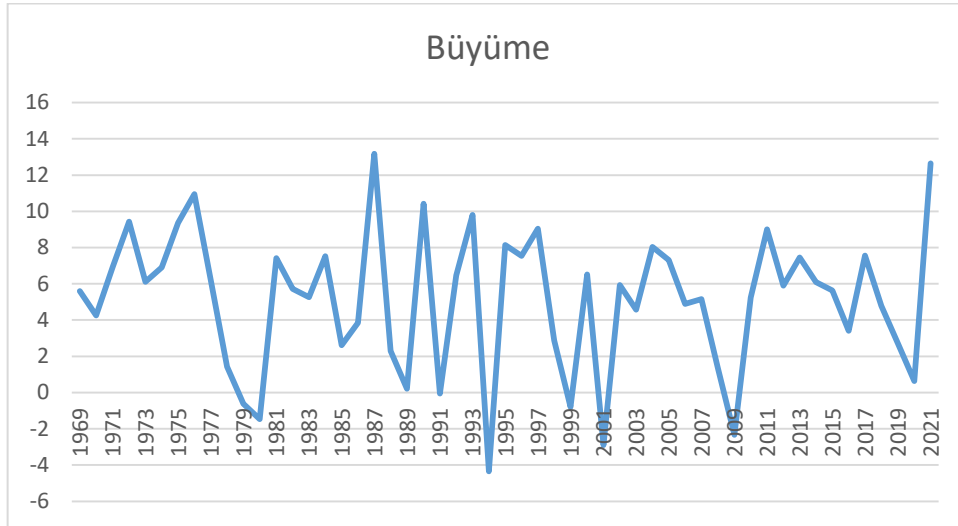
	HİZMET SEKTÖRÜ		SANAYİ SEKTÖRÜ		TARIM SEKTÖRÜ	
YIL	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK	KADIN	ERKEK
1991	30,62	45,1	20,27	33,92	49,12	20,98
1992	30,77	45,27	20,02	33,71	49,21	21,02
1993	30,33	44,99	19,38	33,18	50,29	21,83
1994	31,35	45,81	19,55	33,09	49,1	21,1
1995	31,75	46,17	19,46	33	48,79	20,83
1996	32,28	46,49	19,35	32,95	48,37	20,56
1997	32,47	46,88	19,01	32,87	48,52	20,25
1998	33,33	47,33	18,85	32,4	47,83	20,28
1999	34,49	48,65	18,33	31,68	47,17	19,67
2000	34,85	49,01	17,93	31,35	47,22	19,64
2001	36,15	50,45	17,26	30,23	46,6	19,32
2002	37,22	50,81	17,24	30,18	45,53	19
2003	37,95	51,31	16,97	29,99	45,08	18,69
2004	38,28	51,45	16,62	29,97	45,1	18,58
2005	39,16	51,86	16,54	30,15	44,3	17,99
2006	40,03	52,42	16,43	30,44	43,54	17,14
2007	41,24	52,82	16,16	30,53	42,6	16,65
2008	43,92	53,15	15,82	30,01	40,26	16,84
2009	46,88	53,66	15,33	29,2	37,79	17,14
2010	44,85	52,2	15,96	30,41	39,2	17,39
2011	45,5	51	15,24	31,15	39,27	17,84
2012	47,95	51,48	14,95	30,8	37,1	17,72
2013	49,05	51,41	15,39	31,24	35,56	17,36
2014	50,05	51,5	17,18	32,52	32,77	15,99
2015	52,75	52,2	16,25	32,14	31	15,67
2016	55,43	52,95	15,98	31,69	28,59	15,37
2017	56,13	53,13	15,67	31,57	28,21	15,3
2018	57,9	53,5	16,07	31,64	26,03	14,86
2019	59,1	55,39	15,85	29,76	25,05	14,85

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Özellikle 1990 yılından sonra hizmet sektöründe kadın istihdamında meydana gelen sürekli artış dikkat çekmektedir. 1991 yılında hizmet sektöründe kadın istihdamı %30,62, erkek istihdamı ise %45,10’dur. 2019 yılına gelindiğinde hizmet sektöründe kadın istihdamı, erkek istihdam oranlarını geçerek %59,10’a ulaşmıştır. Tarım sektöründe ise 1991 yılında kadın istihdamı %49,12, erkek istihdamı da %20,98’dir. 2019 yılında tarım sektöründe kadın ve erkek istihdam oranlarının düştüğü görülmektedir. Sanayi sektöründe 1991 yılında kadın istihdamı %20,27, erkek istihdamı %33,92 iken 2019 yılında yine bu oranların düştüğü tablodan anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla Dura ve Atik (2002)'in de çalışmasında belirttiği gibi sanayileşmeden önce kadınların çoğunluğu tarım sektöründe, erkekler ise sanayi sektöründe istihdam edilmektedir. Fakat sanayileşme süreci ile birlikte özellikle hizmet sektörünün esnek çalışma saatlerine sahip olması, aşırı fiziksel güç gerektirmemesi ve işletmelerin yaşam yerlerine yakın olması tarım sektöründeki kadın istihdamının hizmet sektörüne doğru kaymasına neden olduğu söylenebilir.

İktisat teorisine göre ülke ekonomileri büyüme aşamasında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde uzmanlaşma, teknoloji ve sermaye birikimi aşamalarını geçmesi gerekmektedir. Bu bağlamda geliştirilen 3 sektör büyüme modeli (Fisher-Clark)'ne göre ülkelerin ekonomik gelişme süreçlerinin hızlanması istihdam ve GSYH oranlarının öncelikle tarımda artış göstermesi, ikinci olarak oranların sanayi sektörüne kayması ve son olarak hizmet sektörü lehine gerçekleşmesi ile mümkün olabilmektedir. Fisher-Clark modelinde öne sürülen temel teze karşı olarak Türkiye'nin ekonomik gelişme sürecinin söz konusu modeli tam anlamıyla ifade etmemesi, alternatif bir modelin geçerliliğini ifade etmektedir. Nitekim tarım sektöründe önemli bir gelir kaynağı haline gelen Türkiye'nin, sanayi sektörüne geçmeden son dönemlerde hizmet sektörüne ilişkin göstermiş olduğu çarpıcı gelişme bunu destekler nitelikte olmuştur (Ekinci, 2010, s.278). Bu bağlamda ülkemizde gerek istihdam gerekse GSYH'ye olan katkısı ile önemli bir sektör konumuna gelen hizmet sektörünün büyüme hızı grafik yardımıyla gösterilmiştir.

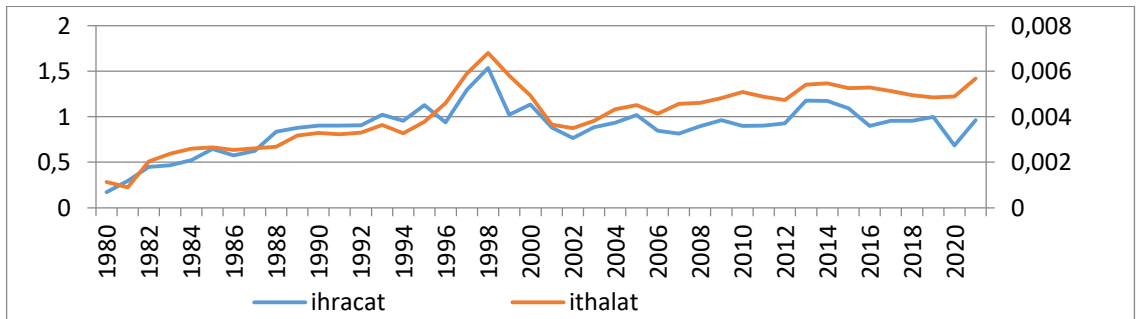

Grafik 2.5. Türkiye’de Hizmet Sektörünün Büyüme Hızı

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

1969-2021 yılları arasında Türkiye’de hizmet sektörü büyüme hızı incelendiğinde en büyük düşüşlerin 1980, 1994, 2000-2001, 2008 kriz dönemlerinde gerçekleştiği görülmektedir. 1980 yılında petrol fiyatlarının 2 kat artmasının işsizlik, enflasyon oranlarını ve döviz ihtiyacını arttırması, öte yandan dış borçlanma gibi ekonomik sorunlar, ülkemizde hizmet sektörünün büyüme hızının -1,47 ye düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte 1994 yılındaki ekonomik kriz, hizmet sektörü büyüme hızının -4,33’e düşmesine neden olmuştur. Tabloda da görüldüğü üzere 1994 yılı hizmet sektörünün en düşük büyüme hızına sahip olduğu yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. 2001 yılındaki bankacılık krizi de önceki kriz dönemlerinde olduğu gibi büyüme hızının negatif değerlere düşmesine neden olmuştur. 2001 yılından sonra ekonominin toparlanması adına çeşitli politikaların uygulanması neticesinde hizmet sektörü büyüme hızı 2002-2008 yılları arasında artsa da 2008 yılında Amerika’da yaşanan Mortgage krizi tüm dünyada hissedilmiş ve Türkiye’de krizin etkisiyle 2009 yılında büyüme hızı -2,34 e düşmüştür.

GSYH ülke ekonomilerinin büyümesinde önemli kavramlardan bir tanesidir. Tüketim, yatırım, kamu harcamaları ve net ihracat oranları toplamından oluşan GSYH, bu unsurların artış göstermesi ile ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda klasik iktisatçılar net ihracatın ekonomik büyümeyi arttıracaklarını ifade ederek dış ticaret kavramı üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle son yıllarda ülkemiz ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hizmet sektörünün dış ticaret anlamında GSYH’ye olan katkısının arttığı görülmektedir. Özellikle 24 Ocak 1980 kararlarının serbestleşme ile birlikte dışa açılmayı hızlandırmasının hizmet sektörünün bu katkısında payı büyüktür (Şenkardeşler, 2018, s.109). 1980-2020 yılları arasında Türkiye’nin toplam hizmet ihracat ve ithalat oranları aşağıdaki grafik yardımıyla gösterilmiştir.

Grafik 2.6. Türkiye’nin Toplam Hizmet İhracatı ve İthalatının Dünya Toplamı İçindeki Payı

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, 2022

Türkiye'de hizmet ihracat ve ithalat oranlarının dünya toplamı içindeki payına baktığımızda toplam ihracat içinde Türkiye payının %1', toplam ithalat içindeki payının ise %0,007 gibi düşük bir rakam olduğu anlaşılmaktadır.

1980 yılı itibariyle Türkiye'de hizmet sektörü sürekli bir gelişme ve değişim içerisinde olmuştur. Hizmet sektöründeki bu gelişme istihdam yapısına ek olarak hizmet alt sektörlerinin iyileştirilmesi ve alt sektörler için yatırımların da artırılmasını beraberinde getirmiştir (Bozgeyik vd., 2016, s.108). Hizmet ticaretinde ülkemizin ihracat ve ithalat oranlarını arttıran temel hizmet kalemleri ise ulaşım, seyahat, inşaat, Finansal hizmetler, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleridir. Bu bağlamda aşağıdaki tabloda Türkiye'de hizmet alt sektörlerinin toplam hizmet ihracatı içindeki payı incelenmiştir.

Tablo 2.8. Türkiye'de Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmet Sektörü İhracatı İçindeki Payı

Alt Sektörler	2012	2014	2016	2018	2020
Ulaşım	29,02	36,66	42,60	41,52	40,91
Seyahat	58,17	47,44	40,46	43,02	29,30
İnşaat	3,15	1,39	0,96	0,96	0,78
Finansal Hizmetler	1,23	1,32	0,82	0,94	1,76
Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	0,99	2,02	2,28	2,44	4,53
Diğer Hizmetler	7,44	11,17	12,89	11,12	22,71

Kaynak: Trade Map, 2022

Ulaşım sektörü ülkemizin coğrafi konumu nedeniyle ihracat oranlarında önemli bir paya sahiptir. 2012 yılında dünyadaki toplam ihracat içinde ulaşım sektörünün payı %29,02 iken 2014,2016 ve 2018 yıllarında bu payın arttığı görülmektedir. Seyahat sektörü ise 2012 yılında toplam hizmet ihracatı içinde %58,17'lik bir paya sahipken, 2014 ve 2016 yıllarında bu pay düşmüştür. 2020 yılında hem ulaşım hem de seyahat sektörünün toplam hizmet ihracatı içindeki payında meydana gelen düşüşe pandemi sürecinin etkisi olduğu söylenebilir. Diğer bir hizmet alt sektörü olan Telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri ihracatta talebi artan bir sektördür. Nitekim bu hizmet alt sektörü 2012 yılında %0,99'luk bir ihracat payına sahipken, 2020 yılında yükselerek % 4,53 olmuştur. İnşaat hizmetleri ise 2012 yılında %3,15'lik bir ihracat payına sahiptir. Fakat 2014 yılı itibariyle inşaat sektör talebinde azalma olduğu görülmektedir. Finansal hizmetlerin ihracat payına bakıldığında 2016 yılında azalış gösterdiği fakat 2018 yılı itibariyle tekrar yükseldiği anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Çalışmanın bu bölümünde uluslararası hizmet ticaretinin Türkiye’de ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analiz edilecektir. Öncelikle konu ile ilgili yapılan literatür araştırmasına yer verilecektir. Daha sonra çalışmanın kapsamı belirtilerek veri seti ve model oluşturulacaktır. Bu bağlamda kullanılacak verilere ait birim kök, Dickey Fuller, Phillips Perron, Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testleri yapılacak olup elde edilen sonuçlar tablolar halinde gösterilecektir. Öte yandan analiz sonuçları literatürdeki diğer çalışmaların sonuçlarıyla kıyaslanarak, bununla ilgili değerlendirmelere yer verilecektir.

3.1. Literatür Özeti

Hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu ilişki için farklı çalışmalarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Aşağıda konuyla ilgili literatürde yapılan bazı çalışmalar ve bu çalışmalarda kullanılan yöntemler neticesinde elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Çakmak vd.’nin (2011) yaptıkları çalışmada hizmet ticaretinin GSYH üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda GSYH’nin bağımlı değişken ve üretim faktörlerinin bağımsız değişkenler olarak belirlendiği Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Çalışmada 1974-2008 yıllarına ait Dünya Bankası verilerinden hareketle yapılan zaman serisi analizi neticesinde dışa açık ekonomi

politikalarının da etkisiyle hizmet ticaretinin uzun dönemde büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Bahar (2006) yaptığı çalışmada turizm sektörünün ekonomik büyümeye olan katkısını açıklanmayı ve bu iki değişken arasında karşılıklı ilişkinin olup olmadığını belirlemeyi amaçlamıştır. Buradan hareketle 1963-2004 yıllarına ait Turizm Bakanlığı ve Merkez Bankası verileri kullanılarak zaman serisi analizi yapılmıştır. Yapılan nedensellik testinde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın yapılan testten hareketle GSMH'nin turizm üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de turizm gelirleri uzun dönemde ekonomik büyümeye katkı sağlarken, büyümenin turizm gelirleri üzerinde bir ilişkisinden söz edilememektedir. Ayrıca çalışmada Türkiye'nin sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi özellikler nedeniyle turizm potansiyelinin yüksek olduğu ve turizmden elde edilen gelirin ülke ekonomisine olumlu katkı sağlayacağı savunulmaktadır.

Çeştepe vd. (2012)'nin hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye olan katkısını inceledikleri çalışmada gelişmiş, gelişmekte olan ve her iki ülke grubundan oluşan genel ülkeler için ekonomik büyüme modeli kullanılarak, 1980-2007 dönemine ait veriler ile panel birim kök testi ve tahmin yöntemi ile söz konusu ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar neticesinde gelişmiş ülke grubu için hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Öte yandan gelişmekte olan ülke ve genel ülke grubu için bu iki değişken arasında bir ilişki ortaya konulmuştur. Diğer bir ifade ile gelişmekte olan ve genel ülke grubu için hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerine olumlu bir katkısı söz konusudur. Bunun yanı sıra gelişmekte olan ülkelerde hizmet ticaretinin büyüme üzerindeki olumlu etkisinin diğer iki ülke gruplarına göre daha fazla olduğu, çalışmada üzerinde durulan başka bir husustur. Çalışmada gelişmekte olan ülkelerde bu etkinin daha fazla olmasının sebebi ise GSYH içinde hizmet ticaretinin payının yüksek olması şeklinde açıklanmıştır.

Öztürk ve Acaravcı (2010) yaptıkları çalışmada doğrudan yabancı yatırım ihracatının ve ithalatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu bağlamda 1980:1-2009:1 dönemi çeyrek yıllık verileri kullanılarak zaman serisinin eş bütünleşme ve nedensellik analizleri yardımıyla değişkenler arasındaki ilişki tespit edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırım, ithalat ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin söz konusu olduğu belirlenirken, doğrudan yabancı

yatırım, ihracat ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla çalışmada aralarındaki güçlü ilişki nedeniyle dorudan yabancı yatırım ve ithalatının ekonomik büyümenin ana motoru olduğu vurgulanmıştır.

Muhammad vd. (2020) çalışmalarında hizmet ticareti serbestleştirilmesinin ülke ekonomileri üzerindeki etkisini açıklamayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda hizmet ticareti engellerinin azaltılmasının kişi başı gelir düzeyine etkisinden hareketle ekonomiye katkısı açıklanmaktadır. 2000-2018 yıllarına ait veriler baz alınarak panel sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modeli ile hizmet ticaretinde serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Karam ve Zaki(2015) modeli temel alınmıştır. Çalışmada bu iki değişken arasındaki ilişkinin tam olarak belirlenebilmesi açısından söz konusu modele teknoloji ve bilgi, sermaye, beşeri sermaye ve emek faktörleri dâhil edilmiştir. Çalışma sonucuna göre teknolojinin gelişmesi, insan sermayesi ve ekonomik büyüme üzerinde, sınır ötesi hizmet ticaretine yönelik serbestleşmenin olumlu etkisi mevcutken, muhasebesel anlamda bu değişken ekonomik büyüme üzerinde doğrudan bir etki yaratmamaktadır.

El Khour ve Savvides (2006)'in hizmet ticaretinde açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmada, hizmet kalemlerinden telekomünikasyon ve finansal hizmetlerde açıklık üzerinde durmuşlardır. Ticaretin büyümeye olan katkısının farklı olması nedeniyle yüksek ve düşük gelir düzeyine sahip olan ülkelerde, telekomünikasyon ve finansal hizmetlerde açıklığın büyümeye olan etkisinin belirlenmesi amacıyla eşik regresyon modeli belirlenmiştir. 23'ü eşik altı ve 37'si eşik üstü olmak üzere toplamda 60 ülkenin 1990-2000 yıllarına ait verilerinden hareketle regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar her iki sektör için farklılık göstermiştir. Telekomünikasyon hizmetlerinde belirlenen eşik seviyesinin altında olan ülkeler için ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanırken, finansal hizmetlerde eşik seviyesinin hem altında hem de üstünde olan ülkeler için açıklık ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Maune (2019) yaptığı çalışmada hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye etkisini Güney Afrika Kalkınma Topluluğu'nun 10 ülkesi üzerinden analiz etmiştir. Bu bağlamda 1992-2015 dönemlerine ait Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'ndan elde edilen verilerden hareketle söz konusu değişkenler arasındaki ilişki panel veri analizi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analiz

neticesinde hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Öte yandan çalışma hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki önemine vurgu yaparken aynı zamanda her ülke için rekabet avantajına sahip olduğu hizmet kategorilerinin (seyahat, ulaşım, finansal hizmetler, telekomünikasyon, bilgisayar, sigorta ve emeklilik hizmetleri, fikri mülkiyet, inşaat ve diğer iş hizmetleri) belirlenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Admassu (2020) çalışmasında hizmet ticaretinin gelir üzerindeki etkisini açıklamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda çalışmada 2000-2010 yıllarına ait, BM COMTRADE veri tabanından alınan hizmet ticareti verilerinden hareketle bu iki değişken arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. 101 ülke için alınan hizmet ticareti verileri ile yapılan panel veri analizi neticesinde hizmet ticaretinde meydana gelen yüzdelik artışın KBG'yi yüzde 0,1 oranında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Briggs ve Sheehan (2019) yaptıkları çalışmada hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin kişi başına düşen GSYH'ye olan etkisini araştırmışlardır. Panel regresyon modeli yardımıyla OECD ülkeleri için yapılan çalışmada hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin GSYH üzerindeki etkisinin boyutu düşük olsa da (yaklaşık KBG'de 1\$ artış) anlamlı ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. Analiz farklı gelir seviyelerine sahip ülkeler üzerinden yapılmaktadır. Bu bağlamda hizmet ticaretindeki serbestleşmenin GSYH'ye olan olumlu etkisinin, hizmet ihracat değerlerinin daha yüksek olduğu ülkelerde daha fazla olduğu açıklanırken, düşük gelirli ülkelerde liberalizasyonun kişi başına gelir seviyesi üzerindeki etki derecesinin daha büyük olduğu, çalışmada vurgulanan başka bir husustur. Bu nedenle özellikle düşük gelirli ülkelerde serbestleşmenin büyümeye önemli bir katkı sağladığı savunulmaktadır.

Yapraklı vd. (2014)'nin hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla yaptıkları çalışmada panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. 2000-2010 yıllarına ait 15 geçiş ekonomisi verisinden hareketle söz konusu ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu ilişkinin yönü ve derecesinin kolaylıkla belirlenebilmesi açısından Birleşmiş Milletler (UNCTAD Stat) ve Dünya Bankası veri tabanından elde edilen geleneksel ve modern hizmet kalemleri verilerinden yararlanılmıştır. Çalışma sonuçları hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan çalışmada 15 geçiş ekonomisi için geleneksel hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilirken, modern hizmet ticareti için bu sonuca ulaşamamıştır.

Türkmen (2012) yaptığı çalışmada Türkiye’de geleneksel ve modern hizmet ticaretinin ülke ekonomisi üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda 1974-2011 dönemine ait verilerden hareketle zaman serisi analizi yapılmıştır. Yapılan eş bütünleşme testi sonuçları uzun dönemde geleneksel ve modern hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu göstermiştir. Öte yandan Granger nedensellik testi ile söz konusu değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra çalışmada, ekonomik büyüme üzerindeki olumlu katkısının süreklilik arz etmesi, hizmet ticaretinin ülkemizi gelişmiş ülke grubuna yaklaştıracak bir unsur olduğu vurgulanmaktadır.

Madden ve Savage (1998) yaptıkları çalışmada Merkezi ve Doğu Avrupa’da 27 geçiş ekonomisi için 1990-1995 yıllarındaki verilerden hareketle telekomünikasyon alt yapı yatırımları ve brüt yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri analiz yöntemi ile tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre brüt yatırımlar ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken telekomünikasyon alt yapı yatırımları bunu sadece destekler niteliktedir. Dolayısıyla telekomünikasyon alt yapı yatırımları ekonomik büyüme üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir.

Karam ve Zaki (2015) çalışmalarında hizmet ticareti ve mal ticaretinin GSYİH üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışma, 21 ODKA ülkesini temel alarak panel veri analizi ile söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu bağlamda 1960-2011 dönemine ait Dünya Bankası kalkınma göstergeleri veri tabanından elde edilen verilerden hareketle elde edilen sonuçlara göre hizmet ticareti ve mal ticareti GSYİH üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Öte yandan çalışmada mal ticaretinin GSYİH üzerindeki pozitif etkisinin daha fazla olduğu çalışmada vurgulanan başka bir husustur.

Hapsari ve MacLaren (2012) yaptıkları çalışmada hizmet ticaretinde açıklığın ülkede ekonomik büyüme oranları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada 5 ASEAN ülkesi temel alınarak panel veri analizi yapılmıştır. Bu bağlamda 1990-2008 dönemine ait Dünya Bankası veri tabanından alınan GSYH oranları, devlet yatırım harcama oranları ve okula kayıt oranları kullanılmıştır. Söz konusu çalışmada dışa açıklığını bir birim arttıran bir ülke için serbestleşme sürecinden sonra büyüme oranının ilk yıl için 3,49 oranında azaldığı ve ikinci yıldan sonra ise 4,75 oranında arttığı tespit edilmiştir. Öte yandan elde edilen sonuçların nedeninin serbestleşme ile birlikte yerli ve

yabancı üreticiler arasındaki rekabet olduğu, bu nedenle serbestleşmenin ilk etkisinin faaliyet kaybı yaratsa da sonradan büyüme oranlarını arttıracığı vurgulanmıştır.

Mattoo vd. (2001) çalışmalarında hizmetler ticareti ve mal ticaretindeki serbestleşmenin GSYH üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu bağlamda öncelikle telekomünikasyon ve finansal hizmetlerde serbestleşme endeksleri üzerinde durulmuştur. Çalışma 1990-1999 dönemi verilerinden hareketle 60 ülke için panel veri regresyon analiz yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Öte yandan değişkenlere ait veriler Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre finansal hizmet sektörü ve telekomünikasyon hizmetlerinde meydana gelen serbestleşme büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Fakat büyümeye etki eden serbestleşme oranı finansal hizmetlerde daha fazladır. Öte yandan GOÜ'lerde Hizmet ticaretindeki serbestleşme mal ticaretine oranla büyüme üzerinde daha yüksek oranda etkiye sahiptir.

Kar ve Pentecost (2000) çalışmalarında Türkiye'de 1963-1995 dönemine ait verilerden hareketle finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışmada yapılan nedensellik, eş bütünleşme ve vektör hata düzeltme modeli sonuçlarına göre finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru güçlü bir ilişki söz konusu iken, ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru zayıf bir ilişki mevcuttur.

Aslan ve Küçükaksoy (2006) Türkiye'de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik yaptıkları çalışmada 1970-2004 dönemine ait Devlet İstatistik Enstitüsü'nden elde edilen veriler aracılığıyla Granger nedensellik testi yapmışlardır. Çalışmada arz ve talep yönlü hipotezlerden hareketle ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılmıştır. Arz yönlü hipotez finansal gelişmenin ekonomik büyümeye yol açtığı yönündedir. Yapılan test neticesinde Türkiye'de finansal gelişmenin ekonomik büyümeye neden olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar arz yönlü hipotezin kabul edildiği yönündedir.

Sapir ve Lutz (1981) yaptıkları çalışmada 52 gelişmekte olan ülkede 1987 yılı için uluslararası hizmet ticaretinde üstünlüğe sahip olan faktörler ve hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini yatay kesit analizi ile incelemişlerdir. Çalışmada elde edilen sonuçlar gelişmekte olan ülkelerde uluslararası hizmet ticaretinin gelişimi açısından en önemli faktörlerin fiziki ve beşeri faktörler olduğu yönündedir. Öte yandan

fiziki ve beşeri faktörlerin uluslararası ticarete aktif rol oynadığı gelişmekte olan ülkelerde uluslararası hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra hizmet alt yapı ve teknolojik yatırımların geliştirilmesinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olacağı çalışmada vurgulanan başka bir husustur.

King ve Levine (1993)'nin finansal hizmetlerin uzun dönemli ekonomik büyümeyi etkileyip etkilemediğini tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmada 77 gelişmekte olan ülke için 1960-1989 yıllarına ait verilerden hareketle yatay kesit analiz yöntemini uygulamışlardır. Bu bağlamda finansal hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sermaye birikimi ve teknik yenilik yoluyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada finansal sistemin girişimcilik faaliyetleri ve kamu politikalarını harekete geçirerek gelişmekte olan ülkelerde kişi başına düşen gayrisafi hasılayı arttıracak sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca finansal sistemin verimlilik artışı sağlayarak ekonomik büyümeyi arttırdığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla finansal sistemin geliştirilmesinin ve bu yönde teşvik edici faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki bırakacağı çalışmada dikkat çeken bir husustur.

Hansda (2001) uluslararası hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yaptığı çalışmada Hindistan'da tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine ait 115 alt sektör yardımıyla girdi çıktı analiz yöntemini kullanmıştır. Veriler 1993-1994 dönemini kapsamaktadır. Çalışma elde edilen sonuç tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu yönündedir. Öte yandan hizmet sektörünün, düşük katma değere sahip olsa da tarım ve sanayi sektörlerine göre ekonomik büyüme üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olduğu çalışmadan elde edilen başka bir sonuçtur. Dolayısıyla çalışmada hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin artırılmasının sektörde katma değeri yüksek olan alanlara yönelmeye bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

Fernandes (2007) yaptığı çalışmada hizmet sektöründe serbestleşmenin hizmet alt sektörleri ve imalat sanayi sektörlerinde emek verimliliği üzerinde etkili olup olmadığını incelemiştir. Bu bağlamda 1997-2004 yıllarına ait verilerinden hareketle yapılan panel veri analizi sonucuna göre hizmet sektöründeki serbestleşme alt sektörlerden olan bilgi ve iletişim hizmetlerinde emek verimliliğini arttırmaktadır. Bununla birlikte hizmetlerdeki serbestleşmenin imalat sektöründe emek verimliliğini ve

hasılayı arttırmak suretiyle ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki bıraktığı çalışmada ulaşılan başka bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nişancı vd. (2011) yaptıkları çalışmada finansal hizmet sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu bağlamda D-8 ülkeleri için Dünya Bankası, TÜİK ve Kalkınma Bakanlığı'ndan alınan ve 1974-2007 dönemini kapsayan verilerinden hareketle panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada finansal hizmetlerde meydana gelen gelişmelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir.

Literatür çalışmaları incelendiğinde genel olarak elde edilen sonuç, GSYH'ye katkısı ve istihdam olanakları sağlaması açısından hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu şeklindedir. Bazı çalışmalarda hizmet ticaretinin yapısal ve çevresel bazı olumsuzluklara yol açtığı öne sürülse de hem ticari ilişkilerde hem de ekonomik büyümede hizmet ticaretinin olumlu katkısının açıkça ifade edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra çalışmalarda hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye katkısının çeşitli alt sektörler itibariyle açıklandığı dikkat çeken bir husustur. Bu bağlamda Türkiye' de alt sektör olarak turizm, taşımacılık ve inşaat sektörlerinin ekonomi açısından önemi belirlenirken bu sektörlerin gelişmesine engel olan durumlara çözüm yolları ve çeşitli öneriler sunulduğu görülmektedir.

3.2. Çalışmanın Kapsamı, Veri Seti ve Model

Çalışma 1990-2021 zaman aralığına ait Türkiye ekonomisinin 32 yıllık bir dönemini kapsamaktadır. Modelde kullanılacak verilerin 1990 yılı ve sonrasına ait olmasının nedeni ise Türkiye ekonomisinde 1980 yılından sonra yapısal dönüşümün meydana gelmesi ve bu dönüşümün GSMH ve dış ticaret açısından ele alınmasıdır. Nitekim 1980 yılından sonra ülkemiz ekonomisinde daha liberal politikalara yer verilmiş ve bu süreç küreselleşme hareketi ile hız kazanmıştır.

Çalışmada ekonomik büyümeyi temsilen nominal GSYH, uluslararası hizmet ticaretini temsilen nominal hizmet ihracatı, fiziksel sermayeyi temsilen gayrisafi sabit sermaye yatırımı, mal ticaretini temsilen ise mal ihracatı değişkenleri ABD doları bazlı olarak kullanılmıştır. Veriler yıllık olarak kullanılmış olup Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Değişkenlere ait bilgilere tablo 3.1'de yer verilmiştir.

Tablo 3.1. Veri Seti Tablosu

Değişkenler	Temsili Değişkenler	Değişken Kısaltması	Kaynak
Ekonomi Büyüme	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla	Gdp	World Bank Data
Uluslararası Hizmet Ticareti	Nominal Hizmet İhracatı	Exps	World Bank Data
Fiziksel Sermaye	Gayrisafi Sabit Sermaye Yatırımı	Gfcf	World Bank Data
Mal Ticareti	Mal İhracatı	Expg	World Bank Data

Literatürde yapılan çalışmalara istinaden Türkiye’de uluslararası hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği bu çalışmada kullanılacak model aşağıdaki gibi belirlenmiştir;

$$\ln gdp_t = B_0 + B_1 \ln exps_t + B_2 \ln gfcf_t + B_3 \ln expg_t + u_t$$

burada gdp, GSYH’yi; $\ln exps$, hizmet ihracatını; $\ln gfcf$, gayrisafi sabit sermayeyi; $\ln expg$, mal ihracatını ifade etmektedir. Modelde kullanılan $\ln$ değişkenlerin logaritmik formda kullanıldığını t ise zamanı belirtmektedir.

3.3. Çalışmanın Yöntemi

Hizmet ticaretinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini araştıran bu çalışmada uygulanan yöntem, GDP değişkeni ile hizmet ihracatı, mal ihracatı ve gayrisafi sabit sermaye değişkenleri arasındaki ilişkiyi ekonometrik analiz yöntemi ile açıklamak şeklindedir. Bu bağlamda öncelikle değişkenlere ait verilerin durağan olup olmadıklarının incelenmesi amacıyla birim kök testi yapılacak olup iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi için Johansen eş bütünleşme testi uygulanacaktır. Daha sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ve bu ilişkinin yönünün tespit edilmesi açısından Granger nedensellik testi kullanılacaktır.

3.3.1. Birim Kök Testi

Literatürde uluslararası hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalarda genellikle zaman serilerine ait veriler kullanılmaktadır. Fakat zaman serileri içeren çalışmalarda kullanılan dizinin durağan olmaması durumunda yapılan testler ve tahminler doğru sonuçlar vermemektedir (Gujarati, 2009). Yani verilerin durağan olmaması durumunda incelenen iki değişken arasında sahte ilişki durumu söz konusu olabilmektedir (Türkmen, 2012, s.109). Öte yandan durağan olmayan serilerde meydana gelen geçici şoklar kalıcı bir bellek haline geleceğinden söz

konusu serilerin durağan hale gelmesini engellemektedir. Dolayısıyla yapılan çalışmalarda öncelikle durağanlık testlerinin yapılması önem arz etmektedir (Torun, 2015, s.48).

Değişkenlere ait seriler arasındaki uzun dönemli ilişki belirlenirken serinin her dönemde aldığı değerin önceki dönemde aldığı değer ile doğrusal bir bağıntının olması önem arz etmektedir. Söz konusu ilişkinin belirlenmesine yönelik farklı yöntemler mevcut olmakla birlikte serilerin durağan olup olmadığı birim kök testleri ile açıklanabilmektedir (Tarı vd.2019: 387-389).

Literatürde de birim kök testi kapsamında durağanlık durumunun tespit edilmesi konusunda çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Bunlar genişletilmiş Dickey-Fuller (1981), Phillips-Perron (1988), Elliot, Rothenberg, Stock'a ait Nokta Optimum (1996) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin'in KPSS (1992) testleri şeklinde sıralanabilmektedir (Çağlayan ve Saçaklı, 2006, s.111). Bu çalışmada serilere ilişkin durağanlık sınaması için Dickey-Fuller (1981) ve Phillips-Perron (1988) testlerinden yararlanılacaktır.

3.3.2. Dickey ve Fuller Testi

Durağanlığın belirlenmesine yönelik kullanılan etkili yöntemlerden biri Dickey ve Fuller (DF) testidir (Özcan ve Arı, 2013, s.110). DF yöntemi 1979 yılında Dickey ve Fuller'in "Journal of American Statistical Association" dergisinde yayınladıkları makaleleri ile ortaya çıkmıştır. Bu dönemden günümüze kadar geçen zaman zarfında söz konusu testin bazı alanlarda eksik kaldığı ve yeni yardımcı yöntemlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Fakat yine de yapılan çalışmalarda kullanılan serilerin birim köke sahip olup olmadığının tespiti açısından Dickey-Fuller testi çalışmalarda uygulanan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonometrik analizlerde bir serinin sahip olduğu özellik ve ortaya çıkış süreci söz konusu serinin bir önceki dönemde aldığı değer ve her bir dönemde aldığı değerler ile ilişkisi sonucu belirlenebilmektedir. Yani geçmiş dönem değerleri ile mevcut dönem serisi arasında regresyon durumunun bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda birim kök analiz yöntemi olarak bilinen DF yöntemi ile serilerin durağanlık sınaması yapılmaktadır.

Y_t mevcut dönem değeri olmak üzere, geçmiş dönem değeri Y_{t-1} şeklinde gösterilmektedir. Bu bağlamda birinci dereceden kurulan otoregresif model aşağıdaki gibidir.

$$Y_t = PY_{t-1} + u_t \quad (1)$$

Modelde u_t hata terimi olarak ifade edilmekte ve $P=1$ olması halinde seride birim kök olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle model aşağıdaki şekle dönüşmektedir.

$$Y_t = Y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

ilk kurulan modelde eşitliğin her iki tarafından Y_{t-1} çıkarılırsa;

$$\Delta Y_t = (P-1)Y_{t-1} + u_t \text{ şeklinde olmaktadır.} \quad (3)$$

serinin birinci dereceden farkı alındığında kurulan model aşağıdaki gibidir.

$$\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1} \quad (4)$$

Öte yandan $P-1=\delta$ olarak gösterilirse bu ilişki

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \text{ şeklinde yazılmaktadır.} \quad (5)$$

Dolayısıyla P 'nin 1 e eşit olması halinde δ da sıfıra eşit olacaktır. ($P=1$ ise $\delta=0$ 'dır). Öte yandan δ sıfıra eşit olduğunda model;

$$\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = u_t \quad (6)$$

Şekline dönüşecek ve Y_t birinci dereceden durağan hale gelmiş olacaktır. Dolayısıyla seriler birinci dereceden farkları alındığında durağan hale gelebilmektedir. Birinci dereceden farkları alındığında durağan hale gelmeyen seriler ise ikinci dereceden farkları alınarak durağanlaştırılabilmektedir. Kurulan denklemlere göre oluşturulan sıfır hipotez;

$$H_0 : P = 1 \text{ (1.Denklem için) } (1)$$

$$H_0 : \delta = 0 \text{ (5.Denklem için) } (2) \text{ şeklindedir.}$$

(1) Ve (2) nolu hipotezlerin geçerli olması serinin durağan olmadığını ifade etmektedir (Tarı vd.2019: 387-389).

Dickey-Fuller tarafından sabitsiz trendsiz, sabitli trendsiz ve sabitli trendli olmak üzere üç denklem türü oluşturulmuştur. Bunlar:

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + u_t \text{ (Sabitli trendsiz)}$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \gamma Y_{t-1} + u_t \text{ (Sabitli trendsiz)}$$

$$\Delta Y_t = a + bt + \gamma Y_{t-1} + u_t \text{ (Sabitli trendli)}$$

şeklinde sıralanmaktadır. Kurulan denklemlerde $\gamma=0$ eşitliğinin oluşması Y_t serisinin birim kök içerdiği anlamına gelmektedir.

Dickey-Fuller testinde u_t hata teriminin otokorelasyonsuz olduğu, bununla birlikte Y_t serisinin modele uygun olduğu varsayılmıştır. Fakat serinin, bu model dışında farklı otoregresif süreçlere de uygunluğu söz konusu olmaktadır. Bu nedenle Dickey-Fuller testinin otokorelasyon sorununa karşı gecikmeli değerlerin de modele eklendiği genişletilmiş Dickey-Fuller testi (1981) geliştirilmiştir (Torun, 2015, s.59). Yeni model aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$\Delta Y_t = \alpha + \phi Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p a_j \Delta Y_{t-j} + e_t$$

Öte yandan modele deterministik trend dahil edildiğinde;

$$\Delta Y_t = \alpha + \phi Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p a_j \Delta Y_{t-j} + \beta t + e_t$$

şeklinde ifade edilir ve tüm test prosedürlerinin aynı şekilde uygulanmasını sağlar.

3.3.3. Phillips-Perron Testi

Zaman serilerinin durağanlık analizinde Dickey-Fuller testinin eksik kalan yönlerine karşı Phillips-Perron testi geliştirilmiştir. Bu test trendli zaman serisi analizlerinin durağanlık sınamasında daha güçlü sonuçlar veren bir yöntemdir (İzolluoğlu, 2019, s.11). Nitekim ekonometrik analizlerde uygulanan testlerin yanlış olan bir hipotezi reddetme gücüne sahip olması gerekmektedir. Fakat Dickey Fuller testi yanlış hipotezi reddetme konusunda yetersiz kalmaktadır. Öte yandan birim kök ve yakın biri kök ayrımının DF testinde yapılamaması da bir problem olarak kabul edilmektedir. Örneğin $p=1$ olduğunda birim kök ve $p=0,95$ olduğunda ise yakın birim kök söz konusudur. Fakat $Y_t=0.95Y_{t-1}+u_t$ modelinde yakın birim kök durumu olması gerekirken, Dickey Fuller testine göre serinin durağan olduğu kabul edilmektedir (Tarı vd., 2019, s.399).

ARMA (Otoregresif-hareketli ortalamalar) yöntemi kullanılarak oluşturulan PP testinde kurulan denklem aşağıdaki gibidir.

$$y_t = \hat{\alpha} + \hat{\alpha} y_{t-1} + \hat{u}_t$$

Burada t gözlem sayısını, $\hat{u}$ ve $\hat{a}$ regresyon katsayısını ve u_t hata terimini göstermektedir. PP testi parametre bağımlılığı problemini yok etmek için geleneksel test istatistiklerini Z istatistiklerine dönüştürmüştür. Bu bağlamda PP testi DF testi ile benzer özellik taşıdığından DF hipotezi kullanılmıştır.

$H_0 : \rho = 1$ (Seri durağan değildir, birim kök vardır)

$H_1 : \rho < 1$ (Seri durağandır, birim kök yoktur) (İzolluoğlu,2019:13).

3.3.4. Eş Bütünleşme Testi

Ekonometrik incelemelerde kullanılan eş bütünleşme analizi, durağan olmayan zaman serileri arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının tespiti için kullanılan bir analiz yöntemidir (Kaşali, 2018, s.22). Eş bütünleşme yöntemi iki değişken arasında durağanlık olmasa dahi bu serilerin durağan bir doğrusal bileşiminin meydana gelebileceğini ve ekonomik analiz neticesinde iki değişken arasında ilişki durumunun tespit edilebileceğini ileri sürmektedir. Bu durum mevcut olan kalıcı şoklar olmasına rağmen iki değişken arasında uzun dönemli denge durumunun varlığı anlamına gelmektedir. Tabi bunun mümkün olabilmesi için her değişkeni ayrı etkileyen şoklar değil tüm değişkenleri ortak bir biçimde etkileyen şokların olması gerekmektedir. Durağan olmayan iki seri arasında uyum yüksek ise bu iki değişken arasında eş bütünleşme olduğu ve sahte regresyonun söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır (Tarı vd. 2019, s.415).

Literatürde sıklıkla kullanılan eş bütünleşme yöntemlerinden Engle–Granger ve Johansen eş bütünleşme modellerine kısaca değinilecektir.

Engle-Granger testinde seriler öncelikle EKK (En küçük kareler) yöntemi ile regresyona tabi tutulmaktadır. Daha sonra regresyon neticesinde ortaya çıkan hata terimlerine ADF yöntemi uygulanmaktadır. Bunun sonucunda birim kök olmadığı tespit edildiğinde serilerin eş bütünleşik olduğuna karar verilmektedir (Gövdere ve Can, 2015, s.109). Engle-Granger yönteminin tek bir denkleme dayalı olması ve modelde EKK yönteminin kullanılması, basit bir yöntemle kurulan bu modelde bazı eksikliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle “En çok benzerlik” yöntemine göre uygulanan Johansen modeli geliştirilmiştir (Tarı vd., 2019, s.425-426). Bu yöntemde öncelikle VAR modeli oluşturulmaktadır. Daha sonra durağan olmayan değişkenlerin birinci farkları alınarak bu iki değişken arasındaki uzun dönemli ilişki durumu

belirlenmektedir (Kaşali, 2018, s.23). Johansen modelinde değişkenlerin birinci farkları alınarak durağan hale getirildikten sonra, değişken arasındaki entegre durumu incelenmektedir. Değişkenler arasında doğrusal bir bileşim söz konusu ise modele göre bu iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu sonucu elde edilmektedir (Demirhan, 2005, s.80).

Johansen eş bütünleşme yöntemi Engle-Granger yönteminin çok denklemlili hale dönüştürülmesi şeklindedir. Bu bağlamda kurulan model aşağıdaki gibidir.

$$Y_t = bY_{t-1} + u_t$$

burada tek değişkenli denklemin VAR sürecine dönüştürülmesi gerekmektedir. Kurulan VAR modeli $Z_t = A_1Z_{t-1} + e_t$ şeklindedir. Eşitliğin her iki tarafından Z_{t-1} çıkarılıp, daha genel bir denklem oluşturmak için temayül değişkeni de eklenirse kurulan denklem aşağıdaki gibi olmaktadır.

$$\Delta Z_{t-1} = A_0 + \pi Z_{t-1} + e_t$$

$A_0 = (n \times 1)$ sabitlerin vektörü

$e_t = (n \times 1)$ boyutlu hata vektörü

$A_1 = (n \times n)$ parametre matrisi

$I_n = (n \times n)$ birim matrisi

$$\pi = A_1 - I_n$$

şeklinde ifade edilmektedir. Burada $A_1 - I_n = 0$ olması serilerin birim kök içerdiği ve dolayısıyla doğrusal bir bileşim olmadığından değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olmadığı sonucu elde edilecektir. $A_1 - I_n = n$ olması ise bütün serilerin durağan olduğu anlamına gelmektedir (Hüseyini, 2012, s.58-59).

3.3.5. Granger Nedensellik Testi

Granger nedensellik testi kısa dönemde iki değişken arasındaki ilişkinin incelenmesine yönelik kullanılan bir test yöntemidir. Bu yöntem uzun dönemli bir ilişkiye sahip olmayan iki değişken arasındaki nedenselliğin açıklanması amacıyla 1969 yılında Granger tarafından oluşturulmuştur (Bozkurt, 2010, s.92). Dolayısıyla değişkenlerin sırayla bağımlı değişken olarak seçildiği ve bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişken üzerindeki etkisinin incelendiği Granger nedensellik analizi,

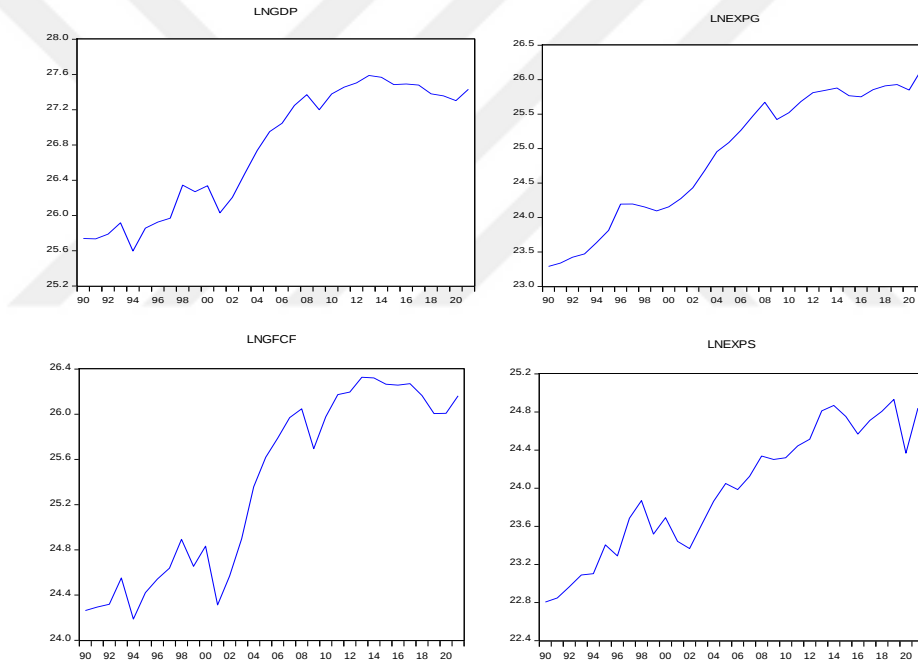
nedenselliğin yönünün tespit edilmesi amacıyla kullanılan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Doru, 2013, s.67).

3.4. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu kısmında mal ihracatı, hizmet ihracatı ve gayrisafi sabit sermaye yatırımları değişkenlerinin, GSYH ile olan ilişkisinin tespit edilmesine yönelik yapılan test sonuçlarına yer verilecektir.

3.4.1. Serilere Ait Grafikselle Gösterim

Çalışmada kullanılan değişkenlerin 1990-2021 yılları arasındaki serilere ait grafikselle gösterimi aşağıda yer almaktadır.

Grafik 3.1. Serilerin Grafikselle Gösterimi

3.4.2. Birim Kök Testlerine İlişkin Bulgular

Zaman serisi analiz yöntemi kullanılan çalışmalarda serilerin durağan olması elde edilen sonuçların güvenilirliği açısından önem arz eden bir husustur. Bu nedenle çalışmada sahte ilişkilerin ortadan kalkması için serilerin durağan olup olmadığı ve durağan değil ise hangi seviye değeri ile durağan hale geleceğinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Yapılan çalışmada kullanılan değişkenlere ait serilerin durağan olup olmadığının incelenmesi amacıyla ADF ve PP birim kök testleri yapılmıştır. Serilerin seviye düzeyinde durağan olup olmadığına dair sınama yapıldıktan sonra birinci farkları alınarak durağanlık testi uygulanmıştır. Değişkenlere yönelik yapılan ADF ve PP birim kök testlerine ilişkin elde edilen sonuçlara aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir.

Tablo 3.2. Serilerin Düzeyde Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Terimli		Sabit Terimli ve Trendli	
	Test İst.	Olas. Değ.	Test İst.	Olas. Değ.
ADF Sonuçları				
lngdp	-1,099762	0,7032	-1,283830	0,8733
lnexpg	-1,244590	0,6421	-1,280324	0,8742
lngfcf	-1,079892	0,7110	-1,712681	0,7214
lnexps	-1,342002	0,5972	-3,260593	0,0917
PP Sonuçları				
lngdp	-1,095257	0,7050	-1,373746	0,8488
lnexpg	-1,291479	0,6208	-1,480163	0,8148
lngfcf	-1,062012	0,7179	-1,734670	0,7113
lnexps	-1,277655	0,6271	-3,260593	0,0917

Değişkenlere ait birim kök testleri sonuçları incelendiğinde kullanılan her dört değişkenin de hem ADF hem de PP testlerine göre sabitli ve sabitli-trendli modellerde seviye düzeylerinde birim kök içerdikleri dolayısıyla durağan olmadıkları görülmektedir.

Tablo 3.3. Serilerin Birinci Farkta Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabitli Terimli		Sabit Terimli ve Trendli	
	Test İst.	Olas. Değ.	Test İst.	Olas. Değ.
ADF Sonuçları				
lngdp	-5,812805	0,0000	-5,868681	0,0002
lnexpg	-4,157703	0,0030	-4,198993	0,0125
lngfcf	-5,832515	0,0000	-5,793728	0,0003
lnexps	-7,046902	0,0000	-7,069461	0,0000
PP Sonuçları				
lngdp	-5,812805	0,0000	-5,868406	0,0002
lnexpg	-4,017279	0,0042	-3,907600	0,0242
lngfcf	-5,821637	0,0000	-5,785186	0,0003
lnexps	-7,540463	0,0000	-8,622095	0,0000

Serilerin birinci farkları alınarak yapılan analiz sonuçlarına göre ise; serilerin birim kök içerdiğine dair H_0 hipotezi reddedilmiş dolayısıyla birim kök içermediğini bildiren H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Sabitli ve sabitli-trendli modellerde bütün değişkenler birinci farklarda durağandır.

3.4.3. Eş Bütünleşme Testine İlişkin Bulgular

Seviye düzeyinde durağan olmayan seriler arasındaki uzun dönemli ilişki eş bütünleşme testleriyle analiz edilmektedir. Bu nedenle birinci farklarda durağan olan serilerimiz arasındaki uzun dönemli ilişki Johansen ve Juselius (1990) eş bütünleşme testi ile analiz edilmiş ve sonuçlarına tablo 3.4’te yer verilmiştir.

Tablo 3.4. Johansen Eş Bütünleşme Testi Sonuçları

İz İstatistiği				
Hipotez	Özdeğer	İz İstatistik	% 5 Kritik Değer	Olasılık
Reel kök yok	0.984761	210.0597	63.87610	0.0000
En fazla bir kök var	0.857165	97.09399	42.91525	0.0000
En fazla iki kök var	0.682956	44.55032	25.87211	0.0001
En fazla üç kök var	0.394255	13.53500	12.51798	0.0337
Maksimum Özdeğer İstatistiği				
Hipotez	Özdeğer	İz İstatistik	% 5 Kritik Değer	Olasılık
Reel kök yok	0.984761	112.9657	32.11832	0.0000
En fazla bir kök var	0.857165	52.54367	25.82321	0.0000
En fazla iki kök var	0.682956	31.01533	19.38704	0.0007
En fazla üç kök var	0.394255	13.53500	12.51798	0.0337

Test sonucunda hesaplanan İz ve Maksimum Özdeğer istatistikleri, değişkenler arasında “en çok üç reel kök var” hipotezlerinin reddedildiğini dolayısıyla değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

3.4.4. Nedensellik Testine İlişkin Bulgular

Nedensellik testinde her değişken birer defa bağımlı değişken olarak belirlenmiş ve bu değişken dışında kalan diğer değişkenlerin bağımlı değişken ile olan nedensellik ilişkisi analiz edilmiştir. Nedensellik testinde uygun gecikme uzunluğunun tespiti önem arz etmektedir. Bu nedenle Tablo 3.5’te uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesine yönelik test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 3.5. Var Modeli Gecikme Uzunluğu Sonuçları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	19.36890	NA	3.76e-06	-1.138.437	-0.946461	-1.081.352
1	93.15038	120.2365*	5.30e-08	-5.418.547	-4.458.668	-5.133.125
2	107.8144	19.55197	6.39e-08	-5.319.582	-3.591.800	-4.805.822
3	123.0405	15.79007	8.62e-08	-5.262.259	-2.766.573	-4.520.161
4	152.8102	22.05161	5.35e-08	-6.282.235	-3.018.646	-5.311.799
5	208.8164	24.89165	9.22e-09*	-9.245657*	-5.214165*	-8.046883*

*Simgesi ilgili kritere göre uygun olan gecikme uzunluğu anlamına gelmektedir. Tabloda LR; ardışık değiştirilmiş LR test istatistiğini, FPE; son tahmin hatasını, AIC; akaike bilgi kriterini, SC; schwarz bilgi kriterini, HQ ise Hannan-Quinn bilgi kriterini ifade etmektedir.

Gecikme uzunluğu tablosu incelendiğinde LR bilgi kriteri için modelin gecikme uzunluğunun 1 olduğu görülmektedir. Bununla birlikte FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerine göre ise uygun gecikme uzunluğu 5 olarak saptanmıştır. Tablo 3.6’da uygun gecikme uzunluğuna göre Granger nedensellik testine ait bulgular düzenlenmiştir.

Tablo 3.6. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

		lnexpg	Lnexps	lngfcf
Bağımlı Değişken lngdp	X^2	31.53897	15.43323	11.10674
	Olasılık	0.0000*	0.0039*	0.0254**
		lngdp	Lnexps	lngfcf
Bağımlı Değişken lnexpg	X^2	6.440089	10.18450	4.126293
	Olasılık	0.1686	0.0374**	0.3892
		lngdp	Lnexpg	lngfcf
Bağımlı Değişken lnexps	X^2	4.205372	4.953918	4.708811
	Olasılık	0.3789	0.2921	0.3185
		lngdp	Lnexpg	lnexps
Bağımlı Değişken lngfcf	X^2	14.06310	22.43719	19.74160
	Olasılık	0.0071*	0.0002*	0.0006*

Not: *,** simgeleri sırasıyla %1 ve %5 önem derecelerini ifade etmektedir.

Tablo 3.6’daki Granger nedensellik testi sonuçlarından hareketle lnexpg, lnexps ve lngfcf değişkenlerinden lngdp değişkenine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca lnexpg bağımlı değişken olarak seçildiğinde lnexps değişkeninden lnexpg değişkenine doğru anlamlı bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte lngfcf değişkeninin bağımlı değişken olarak belirlendiği durumda ise lngdp, lnexpg ve lnexps değişkenlerinden lngfcf değişkenine doğru %1 anlam düzeyinde bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucu elde edilmektedir. Dolayısıyla teorik çerçevede belirtildiği gibi hizmet ihracatı, mal ihracatı ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının anlamlı bir büyüme göstergesi olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

II. Dünya savaşının meydana getirdiği ekonomik çöküş döneminin aşılması amacıyla hizmet ticareti gibi finans kaynağı olarak görülen sektörlerin geliştirilmesi yönündeki politikalara yoğunluk verilmiştir. Öte yandan artan bilgi teknolojisi ve küreselleşme hareketi hizmet ticaretinin gelişmesinde etkili olan faktörler arasında sayılmaktadır. Dolayısıyla II. Dünya Savaşı'nın ekonomik etkisi, artan teknoloji ve küreselleşme hareketleri uluslararası hizmet ticareti ve ekonomik büyüme ilişkisinin literatürün bir parçası haline gelmesine zemin hazırlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her ülke farklı gelişmişlik düzeyine sahip olduğundan, hizmet alt sektörlerinin ülkelere göre dağılımı da farklılık göstermektedir. Örneğin günümüzde modern hizmet kapsamında değerlendirilen telekomünikasyon, bilgi teknolojileri, finans vb. hizmetler gelişmiş ülkelerin ekonomilerine önemli bir katkı sağlarken, turizm, taşımacılık, kiralama, dağıtım vb. geleneksel hizmetler ise gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesinde etkili alt sektörler arasında sayılmaktadır. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerde emek yoğun alt sektörlerin ekonomiye olan katkısının anlaşılması, söz konusu ülkelerde hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması yönündeki çalışmaların artırılmasını da beraberinde getirmiştir.

Çeşitli hizmet alanlarının ortaya çıkması ve Uruguay Turu görüşmeleri neticesinde imzalanan GATS anlaşmasının sonucu olarak uluslararası hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması, hizmet sektörünün ekonomi literatüründe ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu çerçevede hizmet sektörünün iktisatta yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasında hizmet ve bilgi toplumuna geçişin etkili olduğu söylenebilmektedir. Nitekim ekonomik gelişmenin en önemli nedenlerinden bir tanesi mal üretiminin büyümenin kaynağı olarak görüldüğü sanayi toplumundan hizmet üretiminin etkili olduğu hizmet toplumuna geçiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bilgi ve hizmet toplumunun ön plana çıkması ekonomik gelişmeye ivme kazandıran ve verimliliği arttıran bir etki yaratmaktadır. Ayrıca yaşanan teknolojik

gelişmeler yeni hizmet alanlarının uluslararası ticarete entegre olmasına yardımcı olmaktadır.

Hizmet ve bilgi toplumundaki gelişmeler ile birlikte hizmet sektörü ve ticareti tarım ve sanayi sektörlerini geri planda bırakmış ve ekonomik gelişmenin önemli bir parçası haline gelmiştir. Hizmet ticaretinin giderek artış göstermesi ülke içerisinde hem tüketici gelirlerinde hem de tüketici tercihlerinde farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Nitekim bu farklılıklar hizmet sektörünün farklı alanlarının ortaya çıkmasına neden olarak tüketicilerin yatırımlarının da bu sektöre doğru kaymasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca çeşitli hizmet alanlarının ortaya çıkması söz konusu alanlarda istihdam olanaklarının artmasını da sağlamaktadır. Dolayısıyla hizmet sektörü ve hizmet ticaretinin gelişiminin giderek artması ve gelir sağlayıcı etkisi, sektörün ekonomik öneminin anlaşılmasına ve bu sektöre yönelik teşviklerin yoğunlaştırılmasını beraberinde getirmektedir.

1990'lı yıllardan sonra hizmet sektörü ve ticareti ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemli bir kavram haline gelmiştir. Nitekim çalışmanın ikinci bölümünde dünya çapında yer verilen istatistiksel verilerden hareketle yıllar itibariyle hizmet sektörünün GSYH içindeki payının arttığı görülmektedir. Öte yandan hizmet sektöründe istihdam oranlarının arttığı ve kadın istihdamının erkek istihdamından daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca toplam hizmet sektörü ihracatı içinde seyahat ve ulaşım sektörlerinin diğer sektörlerle göre en yüksek paylara sahip olduğu görülmektedir.

Hizmet sektörünün geliştirilmesine yönelik uygulanan ekonomi politikalarının hız kazandığı Türkiye ekonomisinde, Hizmet sektörünün GSYH içindeki payı 1960 yılında %25 iken, 2020 yılında bu oranın %54'e yükseldiği görülmektedir. Ayrıca 1990 yılı itibariyle tarım ve sanayi sektörlerinin toplam istihdam içindeki payları azalırken, emek yoğun bir sektör olan hizmet sektörünün payının arttığı gözlemlenmektedir. Öte yandan kriz dönemleri dışında Türkiye'de hizmet sektörünün büyüme hızı ve hizmet ihracat oranlarının da yıllar itibariyle arttığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada uluslararası hizmet ticareti ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye ekonomisi özelinde belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda zaman serileri analiz yöntemleri kullanılarak, Dünya Bankası Elektronik Veri Sistemi'nden alınan 1990-2021 dönemine ait GSYH, mal ihracatı, hizmet ihracatı ve gayrisafi sabit sermaye yatırımları değişkenlerine ait veriler yıllık bazda kullanılmıştır. Zaman serileri analizi

kapsamında değişkenlere ait verilerin birim kök sınamaları yapılmış daha sonra Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testleri uygulanmıştır.

Aşağıda çalışmada kullanılan verilere ait ekonometrik analiz sonuçlarına kısaca yer verilecektir:

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait verilerin durağan olup olmadığı birim kök testi yardımıyla incelenmiş ve GSYH, mal ihracatı, hizmet ihracatı ve gayrisafi sabit sermaye yatırımları değişkenlerinin ADF ve PP testlerine göre sabitli ve sabitli-trendli modellerde seviye düzeylerinde birim kök içerdikleri yani durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Sabitli ve sabitli-trendli modellerde bütün değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldiği görülmüştür.

Serilere ait uygulanan eş bütünleşme testi sonuçları incelendiğinde değişkenler arasında “en çok üç reel kök var” hipotezlerinin reddedildiği dolayısıyla değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Granger nedensellik testi neticesinde gayrisafi sabit sermaye yatırımları ile GSYH arasında çift yönlü, mal ihracatı ve hizmet ihracatından GSYH değişkenine doğru tek yönlü, hizmet ihracatından mal ihracatına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır. Dolayısıyla her üç bağımsız değişkenin de ekonomik büyümenin belirleyicileri oldukları görülmektedir. Bu durum Türkmen (2012)’nin yaptığı çalışmasında ekonomik büyüme ile hizmet ihracatı arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu ve ekonomik büyüme ile hizmet ticareti arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tezi ile uyumludur.

Bu çalışma uluslararası hizmet ticaretinin geliştirilmesinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda hizmet sektörü ve ticaretinin geliştirilmesine yönelik faaliyetlerin arttırılması ülkemizi gelişmiş ülke konumuna yaklaştıracak önemli bir unsurdur. Dolayısıyla ekonomik büyüme üzerindeki gelir katkısı nedeniyle hizmet ticaretinin geliştirilmesi açısından Türkiye’nin küreselleşme sürecine entegre olması ve uluslararası hizmet ticaretine yönelik faaliyetleri, gelişmeleri yakından takip etmesi, ayrıca bu alanlarda uygulanabilecek olan politikaları faaliyete koyma yönünde çaba göstermesi önem arz etmektedir.

Son olarak uluslararası hizmet ticaretinin geliştirilmesi ülkemize teknolojik açıdan yenilik kazandıracağı gibi aynı zamanda istihdam, gelir ve verimlilik artışı ile cari açıkların giderilmesi noktasında ülke ekonomisine olumlu anlamda katkı

sağlayacaktır. Öte yandan Türkiye'nin kısa vadede serbestleşme sürecinin de etkisiyle uluslararası hizmet ticaretinden önemli bir kazanç elde ederek hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlük sahibi olacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte hizmet ticaretinin öneminin açıklanmasına yönelik yapılan bu çalışma, hizmet sektörlerinin alt boyutuyla ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin inceleneceği çalışmalarla geliştirilebilecektir.

KAYNAKÇA

AB Genel Sekreterliği, (2011). Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma. Ankara.

Admassu, S. (2020). An Empirical Analysis of The Causal Nexus Between Service Trade and Income. *Journal of Empirical Economics*, 59(2), 799-816.

Af, S.(2010). Manual on Statistics of International Trade in Services. United Nations Publication.

Akiş, E. İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Yayımlanmamış Ders Notu. İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Aksu, L. (2014). İktisat Ekollerinin İktisadî Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*,(208),351-392.

Andersen, F., Andersen, K. H. & Kligman, A. M. (2003). Xerotic Skin of The Elderly: A Summer Versus Winter Comparison Based on Biophysical Measurements. *Exogenous Dermatology*, 2(4), 190-194.

Ansari, M.I. Gordon, D. V. & Akuamoah, C. (1997). Keynes Versus Wagner: Public Expenditure and National Income For Three African Countries. *Applied Economics*, 29(4), 543-550.

Arabacı, H. (2018). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*,4(3),104-109

Arnold, J. M., Javorcik, B. S. & Mattoo, A. (2011). Does Services Liberalization Benefit Manufacturing Firms?: *Evidence From The Czech Republic. Journal of International Economics*, 85(1), 136-146.

Arnold, J., Javorcik, B. & Mattoo, A. (2006). The Productivity Effects of Services Liberalization: Evidence From the Czech Republic. *World Bank working paper*, 1-38.

Arslan, G. E. (2013). Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 45-52.

Aslan, Ö. & Küçükaksoy, İ. (2006). Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik bir Uygulama. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (4), 25-38.

Atılğan, E. ve Köksal, M. Z. (2010). Adam Smith ve David Ricardo'nun İktisadi Büyüme Analizleri. *Yön Yayınları*.

Avcı, N. (2006). Hizmet Sektöründe Kalite ve Çalışanların Kalite Algılamaları Üzerine Bir Araştırma. [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Aydın, C.(2004). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Müzakereleri, AB ve Türkiye'nin Pozisyonları. [Uzmanlık Tezi]. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.

Aytuğ, H. K. (2011). Küresel Rekabetin İşletmelerin Üretim ve İstihdam Yapısı Üzerindeki Etkileri. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2(2), 45-77.

Azizağaoğlu, O. (2020). Uluslararası Hizmet Ticareti ve Türkiye. [Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi.

Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye' nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı. Yönetim ve Ekonomi Dergisi,13(2), 137-150.

Bakkalcı, A. C. (2013). Yeni Yeni Ticaret Teorilerinin Makroekonomik Doğası ve Türk Ekonomisi. Yönetim Bilimleri Dergisi, 11(22), 69-98.

Baumol, W.J.(1999). Retrospectives: Say's Law. Journal of Economic Perspectives,13(1),195-204.

Bayat, M., Baydaş, A. & Atlı, C. (2015). Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomideki Önemi. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(9), 59-88.

Bayraktutan, Y.(2003). Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4(2),175-186.

Berber, M. (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma. Derya Kitabevi.

Bozgeyik, Y., Karaca, C. & Torun, S. (2016). Türkiye'de Uygulanan Ekonomi Politikalarının Hizmetler Sektörüne Etkisi:2000-2014. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (2), 102-124.

Bozkurt, E. (2010). Türkiye'nin Uluslararası Hizmet Ticareti.[Yüksek Lisans Tezi] Atatürk Üniversitesi.

Brandly, M.(2007). Jean-Baptiste Say, The Father Of Austrian Public Finance: Views On Taxation. The Quarterly Journal Of Austrian Economics, 10(1), 65-78.

Brezis, E., & Young, W. (2003). The New Views On Demographic Transition: A Reassessment Of Malthus's And Marx's Approach To Population. European Journal of the History of Economic Thought, 10(1), 25-45.

Briggs, K. & Sheehan, K. M. (2019). Service Trade Liberalization and Economic Growth. The Journal of Developing Areas, 53(4), 101-115.

Broadman, H. G. (1994). GATS: The Uruguay Round Accord on International Trade and Investment In Services. World Economy,17(3), 281-292.

Cockburn J., Eckhard S., Masaoly C. & Slyvian V.(1998). Measuring Competitiveness and It's Sources: The Case of Mali's Manufacturing Sector, African Economic Policy Paper, No.16.

Commission of The European Communities (COM/2003/270), s. 4-5

Çağlayan, E. & Saçaklı, İ. (2006). Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Sıfır Frekansta Spektrum Tahmincisine Dayanan Birim Kök Testleri İle İncelenmesi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 20(1), 121-137.

Çakır, M., Yüksel, F. & Özdemir, A.(2005). Türkiye'de Hizmet Sektörü' nün Genel Yapısı (Girdi-Çıktı Yaklaşımıyla). Öneri Dergisi, 6(24), 229-241.

Çakmak, E., Bozkurt, E., Aksu, H. & Emsen, Ö.S. (2011). Türkiye'de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. Sosyoekonomi Dergisi, 16(16), 22-40.

Çatalbaş, N. (2005). Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ve gelişme yolundaki ülkelere etkileri: Türkiye uygulaması. [Doktora Tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Çeştepe, H. & Ergün, H.(2011). Hizmet Ticaretinin Dünya Ve Türkiye Ekonomisindeki Yeri. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(4),49-69.

Çeştepe, H. Vergil, H. & Ergun, H. (2012). Hizmet Ticaretinin Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Panel Veri Analizi. İşletme ve Ekonomi Araştırma Dergisi, 3(4), 91-105.

Değermen Erenkol, H. A. (2021). Hizmet Pazarlaması. Yayımlanmamış Ders Notu. İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Demiray, P.(1998). Metropolitan Alanda Hizmetler Sektörünün Gelişimi ve İstanbul Örneği. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Demirhan, E. (2005). Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, 60(4), 75-88.

Dickey, D.A. & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root. Journal of The Econometric Society, 49(4),1057-1072.

Dikmen, N.(2006). Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Solow-Swan Modeli. Öneri Dergisi, 7(25), 199-207.

Dinler, Z. (2015). İktisada Giriş. Ekin Kitabevi.

Doğan, Z. (2014). Ekonomik Büyüme Süreçlerinin Analizinde Yeni Açılımlar ve Büyümenin Yersel Dinamikleri. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,2(6),365-380.

Doru, Ö. (2013). Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği (1980-2010). [Yüksek Lisans Tezi] Atatürk Üniversitesi.

DPT (2000). Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara.

Dudley, D.(2018). The Economics of John Maynard Keynes: The Theory of a Monetary Economy. Pickle Partners Publishing.

Dura, C. ve Atik, H. (2002). Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye. Literatür Yayınları.

Dura, C.(2000). Yeni Dış Ticaret Teorileri: Genel Bir Bakış. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (16), 1-16.

Ehrlich, I. & Lui, F.(1997).The Problem of Population and Growth: A Review of The Literature From Malthus to Contemporary Models of Endogenous Population and Endogenous Growth. Journal of Economic Dynamich and Control, 21(1),205-242.

Ehrlich, I. (1990). The Problem of Development: Introduction. Journal of Political Economy, 98(5), 1-11.

Ekinci, M. B. (2004). Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Kurumsal Liberalizasyon Süreci ve Türkiye. [Basılmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ekinci, M.B. (2010). Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler ve Türkiye'nin Potansiyel Hizmet Endüstrilerine İlişkin Analizler. Sosyal Politika Konferansları Dergisi,(52), 265-297.

Ekinci, M.B.(2008).Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye. İTO Yayını.

El Khoury, A. C. & Savvides, A. (2006). Openness In Services Trade and Economic Growth. Economics Letters, 92(2), 277-283.

Erarslan, İ.(2009). Türkiye’de Kadın İstihdamının Artırılması: Tespit ve Öneriler. [Yüksek Lisans Tezi]. Baykent Üniversitesi.

Erdem, E. & Dumrul, C. (2014). Keynesyen ve Neo-klasik Yaklaşımlarda Finansal Sistem ve İktisadi Büyüme. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33(2), 45-86.

Ersungur, Ş.M.(1993). Hizmetler Sektörü-Erzurum İlinin Yeri, Önemi ve Gelişme İmkânları. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

European Parliament. (2006). Directive 2006/123/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on Services in the Internal Market.

Fernandes, A. M. (2007). Structure and Performance of The Service Sector In Transition Economies 1. Economics of Transition, 17(3), 467-501.

Gerni, G. M. (2001). Yönetimde Kadınlar. Beta Yayınları.

Gövdere, B. & Can, M. (2015). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneğinde Eşbütünleşme Analizi. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 1(2), 101-114.

Grünfeld, L.A. & Moxnes, A. (2003). The Intangible Globalization: Explaining the Patterns of International Trade in Services. Discussion Paper 657. Norwegian Institute of International Affairs, 2-26

Gujarati. (2009). Temel Ekonometri (Ü, Şenesen & G.G Şenesen, Çev.). Literatür Yayıncılık.

Hansda, S. K. (2001). Sustainability of Services-Led Growth: An Input Output Analysis of The Indian Economy. Reserve Bank of India Occasional Papers, 22(1-3), 73-118.

Hapsari, I.M. & MacLaren, D.(2012).The Growth Effects of Services Trade Liberalization In ASEAN. ASEAN Economic Bulletin, 29(2), 85-100.

Hill, T. P. (1977). On Goods and Services. Review of Income and Wealth, 23(4), 315-338.

Hoekman, B. & Braga, C. A. P. (1997). Protection and Trade In Services: A Survey. Open Economies Review, 8(3), 285-308.

Hoekman, B. & Mattoo, A. (2008).Services Trade and Growth. The World Bank Development Research Group Working Paper, 4461.

Hoekman, B. & Mattoo, A. (2013). Liberalizing Trade In Services: Lessons From Regional and WTO Negotiations. International Negotiation, 18(1), 131-151.

Hüseyini, İ. (2012). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Analizi Türkiye Örneği: 1980-2010. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

IMF (1996). Balance Of Payments Textbook, Washington.

İncekara A. ve Tatoğlu F.Y. (2008). Türkiye Ekonomisinde Son Yıllarda Yaşanan Yüksek Oranlı Büyüme Rakamlarının İç Piyasa Üzerine Etkileri. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

İzolluoğlu, C.(2019). Zaman Serileri Birim Kök Testleri ve Bir Uygulama. [Yüksek Lisans Tezi]. İnönü Üniversitesi.

Karam, F. & Zaki, C. (2015). Trade Volume and Economic Growth in The MENA Region: Goods or Services?. Economic Modelling, 45, 22-37.

Karatepe, O.M.(1997).Bir Hizmet Kalitesi Modeli Yardımıyla Hizmet Kalitesi Oluşumuna Yönelik Kavramsal Bir İnceleme. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,15(2),85-111.

Kaşalı, K.(2018). Zaman Serisi Analizinde Eş Bütünleşme Yöntemi ve Uygulaması. [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Keynes, J. M. (2010). "The end of laissez-faire". Essays in persuasion. Collected Writings, Vol IX (s. 272-294). içinde Londra: Palgrave Macmillan.

King, R. G. & Levine, R. (1993). Finance, Entrepreneurship and Growth. Journal of Monetary economics, 32(3), 513-542.

Kiratli, F.(2019). Dünya’da ve Türkiye’de Hizmet Ticaretinin Gelişimi. İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi,4(9), 146-158.

Kunst, R. & Marin, D. (1989). On Export and Productivity: A Causal Analysis. The Review of Pearson Education,71(4), 699-703.

Kurz, H. D. & Salvadori, N. (2003). Theories of Economic Growth: Old and New. The Theory of Economic Growth: A ‘Classical’Perspective, Cheltenham: Edward Elgar, 1-22.

Letiche, J.M.(1960). Adam Smith and David Ricardo on Economic Growth. The Punjab University Economist,1(2),7-35.

Lücke, M. & Spinanger, D. (2004). Liberalizing International Trade In Services: Challenges and Opportunities For Developing Countries. Kiel Discussion Papers,412(25).

Madden, G. & Savage, S. J. (1998). CEE Telecommunications Investment and Economic Growth. Journal of Information Economics and Policy, 10(2), 173-195.

Mattoo, A., Rathindran, R. & Subramanian, A. (2001). Measuring Services Trade Liberalization and Its Impact on Economic Growth: An Illustration. World Bank Publications.

Maune, A. (2019). Trade In Services-Economic Growth Nexus: An Analysis of The Growth Impact of Trade In Services In SADC Countries. Journal of Economics and Behavioral Studies, 11(2), 58-78.

Midilli, Ö.(2011). Hizmet Sektöründe Müşteri Memnuniyetinin Pazarlamaya Etkisi. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kadir Has Üniversitesi.

Muhammad, Q., Zhu, Y., Yu, Y., Memon, J. A., & Ali, M. (2020). Impact Of Service Trade Liberalization On Economic Growth. Journal of Critical Reviews, 7(7), 281-285.

Nişancı, M., Karabıyık, İ. & Uçar, M. (2011). Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme: Statik ve Dinamik Panel Veri Analizi. SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 11(22), 107-118.

Numa, G. (2020). Money As a Store of Value Jean-Baptiste Say on Hoarding and Idle Balances. History of Political Economy, 52(5), 925-946.

Özcan, B. & Arı, A. (2013). Para Talebinin Belirleyenleri ve İstikrarı Üzerine Bir Uygulama: Türkiye örneği. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 20(2), 105-120.

Özcan, İ. (2019). Dış Ticaret Hacmi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Asimetrik İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği. [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Özden, M.(2014). İktisadi Büyüme ve Kalkınma Olgusunda Dış Ticaretin Yeri ve Önemi: Türkiye Örneği. [Yüksek Lisans Tezi].Namık Kemal Üniversitesi.

Özsağır, A. & Aliye, A. (2012). Hizmetler Sektörü İçinde Hizmet Ticaretinin Yeri ve Karşılaştırmalı Bir Analizi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11(41), 311-331.

Özsağır, A. (2008). Düünden Bugüne Büyümenin Dinamiği. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Dergisi,(14), 332-347.

Öztürk, İ. & Acaravci, A. (2010). FDI, Trade and Growth In Turkey: Evidence From ARDL Bounds Testing Approach. Argumenta Oeconomica, 2(25), 96-115.

Öztürk, S.A.(1998). Hizmet pazarlaması. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Panas, E. & Vamvoukas, G. (2002). Further Evidence On The Export-Led Growth Hypothesis. Applied Economics Letters, 9(11),731-735.

Patinkin, D. (1948). Price Flexibility and Full Employment. The American Economic Review, 38(4), 543-564.

Ranis, G. (2004). Human Development and Economic Growth. Center Discussion Paper, 5(1),1-13.

Renkow, M. (2003). Employment Growth, Worker Mobility, and Rural Economic Development. American Journal of Agricultural Economics, 85(2), 503-513.

Sachs, J. D., Warner, A., Åslund, A. & Fischer, S. (1995). Economic Reform and The Process of Global Integration. Brookings Papers on Economic Activity,1995(1), 1-118.

Salvatore, D. (2013). International Economics. USA: John Willey & Sons.

Sapir, A. & Lutz, E. (1981). Trade in Services: Economic Determinants and Development-Related Issues. Staff Working Paper,(480),1-38.

Sen, S. (2010). International Trade Theory and Policy: A Review of The Literature. Working Paper, (635),1-23.

Seyidoğlu, H.(2017). Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama. Güzem Can Yayınları.

Shaw, G.K. (1992). Policy Implications of Endogenous Growth Theory. The Economic Journal, 102(412), 611-621.

Skousen, M.(2001). The Making Of Modern Economics: The Lives and Ideas of The Great Thinkers. Armonk.

Snowdon B. ve Vane H.R. (2005). Modern Macroeconomics Its Origins, Development and Current State. Edward Elgar Publishing.

Solow, R.M.(1956). Contribution To The Theory of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65-94.

Şenkardeşler, R. A. (2018). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Nedensellik Analizi. Muhasebe, Finans ve Denetim Çalışmaları Dergisi, 4(1), 108-129.

Şentürk, T. B. (1996). Metropolitan Kentlerde Hizmet Sektörünün Gelişimi. [Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Şit, M. & Şit, A. (2013).Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermayenin Sektörel Dağılımı: Hizmetler Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme. Sosyal Bilimler Dergisi, 3(5),36-54.

Tarı, R., Koç, S. ve Abasız, T. (2019). Ekonometri. Umuttepe Yayınları.

Topçu, E. (2010). Avrupa Birliği ve Hizmet Ticaretinin Liberalizasyonu. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(2), 393-416.

Torun, N.(2015). Birim Kök Testlerinin Performanslarının Karşılaştırılması. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Türkmen, A. (2012). Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Uluğ, E. E. & Türker, O. (2021). Hizmet İhracatının Büyüme Üzerindeki Etkisi: BRICS Ülkeleri Örneği. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (32), 967-973.

United Nations (2002). Manual on Statistics of International Trade in Services. Washington.

Yapraklı, S., Temurlenk, M. S., Türkmen, A. & Doker, A. C. (2014). Hizmet Ticaretinin Geçiş Ekonomileri Üzerindeki Etkileri: 2000-2010. International Conference On Eurasian Economies, 1-2 Temmuz 2014, Makedonya, ss. 1-9.

Yardımcı, P. (2006). İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,(1), 96-114.

Yeşilyaprak, M.(2018). Hizmet İhracatını Arttırmada Alacak Sigortası ve Uygulama Örnekleri. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomik İnceleme, 53(2), 595-612.

Yıldırım, C. (2019). The Development of Service Sector In Turkey After 2001 CRISIS. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(2), 347-363.

Yıldız, A. (2014). Tarım Alanında Makineleşmenin İstihdam Üzerindeki Etkileri. [Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi.

Yurtsızıoğlu, Z. (2015). Türkiye Hizmet Sektöründe Yapısal Değişim, Üretkenlik ve Rekabet Edilebilirlik. [Doktora Tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Zengin, E. & Erdal, A. (2000). Hizmet Sektöründe Toplam Kalite Yönetimi Qafqaz Üniversitesi Dergisi, 3(1), 43-56.

.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Nigerhan KARTAL
Yabancı Dili	İngilizce
Orcid Numarası	0000-0002-1768-5849
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Nusaybin Atatürk Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
Lisans	Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İktisat
Yüksek Lisans	Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/İktisat (Tezli)
Mesleki Deneyim	AMÇ Danışmanlık Site Yönetimi Organizasyon Isıtma Soğutma ve Doğalgaz Sistemleri Temizlik Sanayi ve Tic. Ltd. Şti. (2015 – devam ediyor)